

Critical revision of *Adaab al-Sufiyya* treatise by Abulghasem Qushairi

Ehsan Pourabrisham¹ | Soheil Yari Gholdarreh²

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Chamran University Of Ahvaz, Ahvaz, Iran. Email: e.pourabrisham@scu.ac.ir
2. PhD, language and literature, Razi University, Kermanshah, Iran. Email: soheil.yari6@gmail.com

Abstract

Sufism has evolved around the principles of etiquettes and has become well-established. Behavioral etiquettes derived from Quran, traditions, and the biography of spiritual leaders are considered part of the spiritual journey and are classified in relation to the self (nafs), rights (adab with Allāh), and interactions with others. Abu al-Qasim Qushayri Nishaburi (376-465 AH) briefly outlined some of these etiquettes in his work “Sufi Etiquettes” (*Ādāb al-Sūfiyya*). The significance of “Sufi Etiquettes”, in addition to understanding Qushayri’s philosophical system as one of the influential Sufi leaders, lies in recognizing the favorable practices of the monastic communities of that time and how the development of mystical concepts occurred. Despite its great importance and recognition by both earlier and later bibliographers, this concise educational treatise had not been introduced and edited until the discovery of two complete and ancient manuscripts from the first half of the eighth century. This research aims to provide an overview of the tradition of writing Sufi etiquettes, introduce this treatise, and present an edited and revised version of the text.

Keywords: Sufi Etiquettes, *Ādāb al-Sūfiyya*, Spiritual Journey, Abū al-Qāsim Qushayrī Nishaburi.

Introduction

Abū al-Qāsim Abd al-Karim Qushayrī Nishaburi (376-465 AH) is one of the influential figures in the history of Islamic mysticism, and his works and ideas have always been referenced by Sufis. The treatise *Sufi Etiquettes* (*Ādāb al-Sūfiyya*) is one of Qushayri’s writings that is mentioned in ancient sources on biography and bibliography; however, due to the rarity of its copies, it has not been critically revised and examined to date. The current research, after citing ancient sources that mention Qushayri’s “*Ādāb al-Sūfiyya*,” with access to two complete and ancient manuscripts (one from the National Library of Azerbaijan, dated 739 AH, and another from the Library of Shahid Ali Pasha in Istanbul, dated 722 AH), engages in a critical revision and aims to present a text close to what Qushayri wrote.

Research Findings

Qushayri composed the treatise *Sufi Etiquettes* (*Ādāb al-Sūfiyya*) at the request of his disciples. In this work, he elucidates some of the Sufi behavioral etiquettes related to the self, rights, and interactions with others. *Sufi Etiquettes* consists of twenty chapters, with the most detailed one being *Their Etiquettes in Listening* (*Adaabihim Fi al-Samā*). Qushayri’s approach here, in contrast to the treatise that deals with the sayings and lives of

University of Tehran

the spiritual leaders, provides only a brief explanation of the Sufi or mentioned conduct. In some chapters of the treatise, Qushayri's brief explanations alongside the statements of the spiritual leaders are presented, which can be considered the author's reception of those Etiquettes/concepts. Interestingly, in Sufi Etiquettes, sometimes these short explanations are elaborated more explicitly, which is significantly noticeable in terms of content similarities. One of the aspects of the importance of Sufi Etiquettes lies in its inclusion of the author's opinions, which is more limited in the treatise. Through a general examination of mystical texts, it was revealed that Sheikh Abd al-Qadir al-Jilani (471-561 AH), who lived a century after Qushayri, extensively utilized Qushayri's Sufi Etiquettes in his composition *The Etiquettes of the Disciples (Adāb al-Muridin)* (*The Etiquettes of the Disciples*) without citing the source. The introduction of an ancient translation of Qushayri's "*Ādāb al-Sūfiyya*" into Persian is another finding of this research.

Conclusion

Sufi Etiquettes (*Ādāb al-Sūfiyya*) by Qushayrī is part of the educational tradition of etiquettes writing in Sufism, indicating that Sufis had personal and social etiquettes for their spiritual journey, encompassing all aspects of their lives. These etiquettes signify the coherence and integration of inner spiritual journey with adherence to tradition from the perspective of Sufis. They are defined in relation to the self, others, and the divine and refine the Sufi in dealing with them. Qushayri's etiquettes address the social aspects of a Sufi's mutual duties with the spiritual leader, family, fellow disciples, strangers, the wealthy, and the poor, mentioned in various contexts such as during meals, travels, and spiritual gatherings. Moreover, Qushayri enumerates etiquettes related to spiritual levels, such as striving, reliance on God, humility, sincerity, and good character. Therefore, "*Ādāb al-Sūfiyya*" can be considered a practical guide for the seeker in achieving spiritual perfection.

References

- Bakhrazi, Abu al-Mafaakhir Yahya. (2004). *The Awrad of the Beloved and the Gems of Etiquette (Awrād al-Aḥbāb wa Fūṣūṣ al-Ādāb)*, Volume 2. Edited by Iraj Afshar. 2nd edition. Tehran: Tehran University Press. (in Persian)
- Farsi, Abdul Ghafir ibn Ismail. (1983). *History of Nishabur-The Selected from Historical Accounts (Tārīkh Nīshāpūr-Al-Muntaḥab min al-Siyāq)*. Selected by Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhammad ibn al-Azhar al-Sarifini. Edited by Muhammad Kazem al-Mahmoudi. Qom: Jama'at al-Mudarrisin fi al-Hawzah al-Ilmiyyah fi-Qom. (in Arabic)
- Isfahani, Abu Mansur Ma'mar (1993). *The Etiquettes of the Sufis and Its Realities and Indications (Ādāb al-Muṭaṣawwifāh wa Ḥaqā'iqahā wa Ishārātuhā)* with an introduction and editing by Nasrollah Pourjavadi. *Majallah-e Ma'arif*, V 9, Issue 3, pp. 15-48. (in Arabic)
- Mayer, F (2009). *On Sufi Etiquette and Customs (Dar Ādāb va Ādat-e Ṣūfiyyah)*. In: *Building Blocks of Islamic Knowledge (Ṣanḡbānāhā-ye Ma'ārif-e Eslāmī)*. Volume 1.

University of Tehran

Translated by Mehr-Afaq Baybordi. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian)

Najm al-Din Kubra, Abu Abdullah Ahmad ibn Umar (1984). *The Etiquettes of the Sufis (Ādāb al-Şūfiyyah)*. Edited by Masoud Ansari. Tehran: Zavvar. (in Persian)

Qushayrī, Abū al-Qāsim Abd al-Karim ibn Hawazin. (1982). *The Qushayriyya Epistle (Al-Risālah al-Qushayriyyah)*. Translated by Abu Ali ibn Ahmad al-Othmani. With Revisions and Additions by Badiozzaman Forouzanfar. Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)

—. (2013). *The Qushayriyya Epistle (Al-Risālah al-Qushayriyyah)*. Editing, and Commentary by Seyed Ali Asghar Mirbaqeri Fard and Zohreh Najafi. Tehran: Sokhan. (in Arabic)

Sulami, Abu 'Abd al-Rahman Muhammad (1990). *The Compendium of the Etiquettes of the Sufis (Jawāmi' Ādāb al-Şūfiyyah)*. With an Introduction and Revision by E. Colberg. In: *The Collected Works of Abu Abd al-Rahman Sulami (Majmu'ah Athar Abu Abd al-Rahman Sulami)*. Volume 1. Compiled by Nasrollah Pourjavady. Tehran: University Press Center. (in Arabic)

Cite this article: Pourabrisham, E., & Yari Gholdarreh, S. (2024). Critical revision of Adaab al-Sufiyya treatise by Abulghasem Qushairi. *Philosophy and Kalam*, 56 (2), 379-409. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

© The Author(s).

DOI: <https://doi.org/10.22059/jftp.2023.362437.523420>

Article Type: Research Paper

Received: 20-Jul-2023

Received in revised form: 18-Nov-2023

Accepted: 13-Dec-2023

Published online: 10-Mar-2024

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

تصحیح انتقادی رساله آداب الصوفیه از ابوالقاسم قشیری

احسان پور ابریشم^۱ | سهیل یاری گل دره^۲

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران. رایانامه: e.pourabrisham@scu.ac.ir

۲. دانش آموخته دکترا، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. رایانامه: soheil.yari6@gmail.com

چکیده

تصوّف بر مدار آداب تکوین یافت و استوار شد. آداب رفتاری برخاسته از کتاب، سنت و سیره مشایخ است که با پیش‌زمینه شخصی-اجتماعی جزء سلوک شمرده می‌شود و در ارتباط با خود (نفس)، حق (آدب مع الله) و خلق تعریف و طبقه‌بندی می‌شود. ابوالقاسم قشیری نیشابوری (۳۷۶-۴۶۵ق) در «آداب الصوفیه» بعضی از این آداب را به اختصار برشمرده است. وجه اهمیت آداب الصوفیه علاوه بر شناخت منظومه فکری قشیری، به عنوان یکی از ائمه تأثیرگذار صوفیه، در دانستن پسندهای خانقاهیان آن روزگار و همچنین چگونگی تطوّر مفاهیم عرفانی است. این رساله تعلیمی کم‌برگ، با وجود اهمیت بسیار و یادکرد فهرست‌نگاران متقدم و متأخر از آن، تاکنون معرفی و تصحیح نشده است که با دستیابی به دو نسخه کامل و کهن از نیمه اول قرن هشتم، این مهم صورت گرفت. پژوهش حاضر کوشیده است تا با گذری اجمالی بر پیشینه سنت نگارش آداب الصوفیه، به معرفی این رساله و نسخه‌شناسی آن بپردازد و متنی مصحح و منقح از آن عرضه کند.

کلیدواژه‌ها: آداب الصوفیه، ادب، تصحیح، سلوک، قشیری.

استناد: پور ابریشم، احسان، و یاری گل دره، سهیل (۱۴۰۲). تصحیح انتقادی رساله آداب الصوفیه از ابوالقاسم قشیری. فلسفه و کلام اسلامی، ۵۶ (۲)، ۳۷۹-۴۰۹.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۹

بازنگری: ۱۴۰۲/۰۸/۲۷ DOI: <https://doi.org/10.22059/jitp.2023.362437.523420>

پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۲۲

انتشار: ۱۴۰۲/۱۲/۲۰

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

© نویسندگان

مقدمه

قرون چهارم و پنجم هجری را می‌توان روزگار تثبیت و مدرسی شدن تصوف دانست؛ زیرا ائمه صوفیه، که خود در علوم متداول روزگار تبخر داشتند، با گردآوری و شرح اقوال، احوال و سنن مشایخ متقدم (با تاکید و تکیه بر کتاب و سنت)، چارچوب کلی این طریقه را برای سالکان و آیندگان ترسیم کردند. زین الاسلام قشیری نیشابوری (۳۷۶-۴۶۵ق) از جمله این راه‌نمایان است که تألیفات و آرای او همواره مورد استناد ایشان بوده است.

نام کامل قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن بن عبدالملک بن طلحة بن محمد قشیری نیشابوری و تاریخ ولادت او ربیع‌الاول ۳۷۶ هجری در استوا (قوچان کنونی) بوده است. او را قشیری الأب، سلمی الأم گفته‌اند؛ زیرا قشیری منسوب است به قشیر بن کعب و مادرش دختر محمد بن سلیمان سلمی است. نیاکان او از اعرابی بودند که به خراسان کوچیدند و در آن نواحی ساکن شدند. دایی قشیری، ابوعمیل السلمی از وجوه دهاقین ناحیه استوا بود. بنا بر نقل ابن عساکر از عبدالغافر فارسی، قشیری در کودکی پدرش را از دست داد و ادب و علوم عرب را نزد ابوالقاسم الایمانی (ذهبی در سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸: ۲۲۹ الیمنی ضبط کرده است) آموخت؛ سپس به نیشابور رفت تا حساب بیاموزد و مستوفی قریه‌اش شود که اتفاقاً به مجلس درس ابوعلی دقاق (م ۴۰۶ق) راه یافت و از آن پس مرید او شد؛ تا آنجا که دختر استاد، ام‌البنین فاطمه (۳۹۱-۴۸۰ق) را به همسری گرفت. قشیری با درگذشت دقاق، نزد ابو عبدالرحمن سلمی (م ۴۱۲ق) رفت و تحت تعلیم و تربیت او قرار گرفت. قشیری، فقه را از ابوبکر محمد بن بکر الطوسی (م ۴۲۰ق) و کلام را از ابوبکر بن فورک (م ۴۰۶ق) آموخت و پس از وفات ابن فورک به حلقه درس ابواسحاق ابراهیم اسفراینی (م ۴۱۸ق) رفت و چون استاد، دانشوری شاگرد را بدانت، گفت که دیگر نیاز نیست به مجلس درس آید و کافی است تا مصنفاتش را مطالعه کند. همچنین سبکی و ذهبی از مشایخی یاد کرده‌اند که قشیری از ایشان سماع حدیث کرده است (نک: سبکی، بی‌تا: ج ۵: ۱۵۳؛ ذهبی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۸: ۲۲۷). قشیری در معیت ابوالمعالی جوینی (م ۴۳۸ق) و ابوبکر بیهقی (۳۸۴-۴۵۸ق) از راه بغداد به مکه رفت و بنا بر قول عبدالغافر فارسی (۴۵۱-۵۲۹ق) در این سفر از ابوالحسین معدل علی بن محمد بن عبدالله بن بشران (۴۱۵-۳۲۸ق) و ابوالحسین محمد بن حسین بن محمد بن الفضل (۳۳۵-۴۱۵ق) در بغداد، ابومحمد جناح بن نذیر در کوفه و ابن نظیف، فزاء مصری (م ۴۳۱ق) در مکه سماع حدیث کرد (فارسی، ۱۴۰۳ق: ج ۲: ۵۱۳) و سپس به نیشابور بازگشت. ابن عساکر از نزاع دینی در نیشابور می‌گوید: نزاعی که از لعن اشاعره و روافض در نیشابور بر اثر تحریک عبدالملک کندری (م ۴۵۶ق)، وزیر سلاجقه، روی داد و قشیری به واسطه آن بالاجبار رهسپار بغداد شد و در آنجا به وعظ پرداخت. این سفر بنا بر قول خطیب بغدادی (م ۴۶۳ق) در سال ۴۴۸ هجری بوده است (خطیب بغدادی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۱: ۸۳). در بغداد، خلیفه القائم بامرالله (۴۲۲-۴۶۷ق) فرمانی مبنی بر بزرگداشت او صادر نمود. قشیری

پس از مدتی به نیشابور بازگشت؛ اما باز اوضاع را برای سکونت ناآرام دید؛ پس با خانواده‌اش به طوس رفت تا اب ارسلان سلجوقی در ۴۵۵ هجری به سلطنت رسید. در این وقت قشیری به نیشابور بازگشت و ده سال آخر عمر را در آن شهر محترم زیست تا سرانجام در صبح روز یکشنبه، پیش از طلوع آفتاب روز شانزدهم ربیع‌الآخر سال ۴۶۵ هجری در نیشابور درگذشت (ابن جوزی در المنتظم، ج ۱۶: ۱۴۹ در ماه رجب نوشته‌است) و در کنار استادش، ابوعلی دقاق، به خاک سپرده شد (ابن عساکر، ۲۰۱۰: ۲۱۱-۲۰۸). سند قشیری در تصوف بنا بر نقل عبدالغافر فارسی چنین است: قشیری از ابوعلی دقاق، از ابوالقاسم نصرآبادی، از شبلی، از جنید، از سری سقطی، از معروف کرخی، از داوود بن نصیر طائی و او از تابعین (فارسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲: ۵۱۳-۵۱۴). قشیری در اصول بر مذهب اشعری و در فروع بر مذهب شافعی بود. از قشیری همواره با القاب ارجمندی یاد شده که بیانگر جایگاه و تاثیرگذاری اوست: عبدالغافر فارسی درباره قشیری می‌نویسد: «لسان عصره و سید وقته و سرّ الله بین خلقه، شیخ المشایخ و استاذ الجماعة و مقدّم الطائفة و مقصود سالکی الطريقة و بندان الحقیقة و عین السعادة و قطب السیادة و...» (همان: ج ۲: ۵۱۳)، ابن عساکر می‌نویسد: «اجمع اهل العصر علی أنه عدیم النظیر فیها غیر مشارک فی اسالیب الکلام علی المسائل، و تطیب القلوب و الاشارات اللطیفة و المستنبطة من الآیات و الاخبار و من کلام المشایخ و الرموز الدقیقة و تصانیفه فیها المشهورة.» (ابن عساکر، ۲۰۱۰: ۲۱۰) و باخرزی (م ۴۶۷ق) می‌نویسد: «فلو قرع الصخر بسوط تحذیره لذاب و لو ارتبط ابلیس فی مجلس تذکیره لتاب و له فصل الخطاب فی فضل النطق المستطاب» (باخرزی، ۱۴۱۴ق: ج ۲: ۹۹۳). قشیری را ادیب، کاتب و شاعر نیز شمرده‌اند: «یذنب امالیه بأبیاته و ربّما کان یتکلم علی الحدیث بإشاراته و لطائفه و له فی الكتابة طریقة انیقة رشیقة تفوق علی النظم» (داودی، بی تا: ج ۱: ۳۴۸). خطیب بغدادی (م ۴۶۳ق)، که خود با قشیری دیدار داشته‌است، درباره او می‌نویسد: «و قدم علينا فی سنة ثمان و أربعین و أربعمائة و حدث بیغداد و کتبنا عنه و کان ثقة و کان یقص و کان حسن الموعظة، ملیح الإشارة» (خطیب بغدادی، ۱۴۱۴ق: ج ۱۱: ۸۳).

آثار قشیری طبق احصای سبکی عبارت‌اند از: «التفسیر الکبیر» و «الرسالة» و «التحییر فی التذکیر» و «آداب الصوفیه» و «لطائف الإشارات» و کتاب «الجواهر» و «عیون الأجوبة فی فنون الأسئلة»، و کتاب «المناجاة» و کتاب «نکت اولی النهی» و کتاب «نحو القلوب الکبیر» و کتاب «نحو القلوب الصغیر» و کتاب «أحكام السماع» و کتاب «الأربعین فی الحدیث» (سبکی، بی تا: ج ۵: ۱۵۹). علاوه بر این در منابع کهن، آثار دیگری نیز به قشیری منسوب است؛ مانند بلغة الفاضل (یاقوت حموی، ۱۹۹۳م: ج ۴: ۱۵۷۱) (برای اطلاع از دیگر آثار منسوب به قشیری، نک: قشیری، ۱۳۹۲: مقدمه: ۳۹-۲۷).^۱

^۱ زندگی‌نامه قشیری با استناد به منابع ذیل مکتوب شد:

۱. سنت آداب‌نویسی در تصوّف

آغاز زاهدانه تصوّف مبتنی بر کتاب و سنت بود و تکوین آن به شکل مکتب، علاوه بر آن دو، بر سیره مشایخ متقدم نهاده شد که ره‌شناسان قوم بودند و مقتدای طریق؛ پس صوفیان، در روشنای شریعت، «آداب» پیمودنِ طریقتِ کمال را از رفتگان و رسیدگانش طلب کردند؛ همان شیوه زیستِ فکری- رفتاری‌ای که از «متابعت» می‌آغازد و به قرب و انس می‌انجامد؛ چنان‌که کاشانی می‌نویسد: «و بدان که منشأ جمیع آداب، اخلاق و احوال نبوی و اقوال افعال مصطفوی است. هر متابعی به قدر متابعت از آداب او نصیبی یافته؛ پس کمال آداب مستفاد بود از کمال متابعت و آن خاصه صوفیان است.» (کاشانی، ۱۳۸۱: ۲۰۸). آنچه از این سیره رفتاری در ارتباط با خود(نفس)، خلق و رب، که ما «آدبش» می‌نامیم، در سنت نباشد، نزد صوفیه مستحسن است که «مریدان را به آن مقید کرده تا مریدی در هر امری که باشد، بر هیأت مخصوصه باشد» (باخرزی، ۱۳۸۳: ۱۷۸) و هم این که مخاطب این «ادب‌ورزی» حق است و به‌ویژه آنجا که سخن از عشق باشد، آداب عشق‌ورزی دیگر:

هزارگونه ادب جان ز عشق آموزد که آن ادب نتوان یافتن ز مکتب‌ها

(مولوی، ۱۳۸۴: ۱۳۵)

این آداب یا آموزه‌های اخلاقی- تربیتی، که سلوک بر آن بنا نهاده شد، طیف گسترده‌ای از رفتار را در خلأ و ملأ در برمی‌گیرد که می‌توان آنها را مستحسنان، مکارم و خیرات برشمرد؛ چنان‌که در متون متقدم صوفیه این تعریف را می‌یابیم: «و بحقیقت بدان که آداب، اجتماع خصال خیر باشد. پس فالذی اجتماع فیه خصال الخیر فهو اَدیب» (هجویری، ۱۳۸۶: ۵۰۲) که احتمالاً متأثر از قول ابن عطاست: «ادب، ایستادن است با هرچه نیکو داشته‌اند. گفتند: این چگونه بود؟ گفت: معاملت با خدای به ادب کن پنهان و آشکارا. چون این به جای آوردی ادیب باشی، اگرچه اعجمی باشی» (عطار، ۱۳۹۸: ۵۲۴) و بر همین اساس است که باز از منظر ابن عطا، محروم از ادب، محروم از جمله خیرات به شمار می‌رود (همانجا)، که خاستگاه ادب، احسان است: «از میدان احسان، میدان ادب زاید» (انصاری هروی، ۱۳۷۷: ج ۱: ۲۹۹). از منظر خواجه عبدالله حفظ حدود در «خدمت و معرفت و معاملت» ادب است (همانجا و نیز: انصاری هروی، ۱۴۱۷ق: ۸۴). آداب این سه مقوله مورد اشاره خواجه، سراسر منظومه سلوک صوفیانه را در برمی‌گیرد که به قول اَبی‌حفص حداد: «التَّصَوُّفُ كُلُّهُ آدَابٌ: لِكُلِّ وَقْتٍ آدَبٌ وَ لِكُلِّ مَقَامٍ آدَبٌ، فَمَنْ لَزِمَ آدَابَ الْأَوْقَاتِ، بَلَغَ مَبْلَغَ الرِّجَالِ وَ مَنْ ضَيَّعَ الْآدَابَ، فَهُوَ بَعِيدٌ مِنْ حَيْثُ يَظُنُّ الْقُرْبَ وَ مَرْدُودٌ مِنْ حَيْثُ يَرْجُو الْقَبُولَ» (سلمی، ۱۴۲۴ق: ۱۰۶)؛ زیرا که سیر سالک نامتناهی است و او باید در هر حال و مقام، آداب آن را به جای آرد ورنه به قول ابوالحسن نوری: «هرکه ادب

تاریخ بغداد، ج ۱: ۸۳؛ دمیة القصر و عصرة اهل العصر، ج ۲: ۹۹۳؛ طبقات الشافعية (ابن کثیر)، ج ۱: ۴۲۲-۴۲۳؛ معجم الادبایا، ج ۴: ۱۵۷۰-۱۵۷۱؛ وفيات الاعیان، ج ۳: ۲۰۵-۲۰۸؛ المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک، ج ۱۶: ۱۴۸-۱۴۹؛ طبقات الشافعية الكبرى (سبکی)، ج ۵: ۱۵۳-۱۶۰؛ تاریخ نيسابور، ج ۲: ۵۱۲-۵۱۴؛ تبیین کذب المفتوی: ۲۰۸-۲۱۱؛ سیر اعلام النبلاء، ج ۱۸: ۲۳۱-۲۳۲؛ طبقات المفسرین، ج ۱: ۳۴۴-۳۵۱؛ مقدمة استاد بدیع الزمان فروزانفر بر رساله قشیریه.

وقت نگاه نداشت، وقت برو موقت شود» (عطاری، ۱۳۹۸: ۴۹۴) و هم این که مفاهیم مذکور در ارتباط با مفهوم ثانویه‌ای معنا می‌یابند و ادب مع الله، ادب النفس و ادب مع الإخوان را شکل می‌دهند. صوفیه با نازک‌اندیشی‌ای که در مراتب سلوک داشته‌اند، طبقات آداب را از چند منظر نگریسته‌اند. از منظر نخست، آداب، یکی «ادب ظاهر» است که با اخلاق شخصی-اجتماعی در پیوند است و دیگری «ادب سر» که با مسائل سلوک و علم النفس. این نگره کلی در قدیمی‌ترین متون تربیتی صوفیانه، موسوم به «آداب الصوفیه»، لحاظ شده‌است. در «جوامع آداب الصوفیه» از قول ابوعثمان حیری است: «الأدب أدبان: أدب السر و أدب الظاهر. فأدب السر طهارة القلب من العيوب و أدب الظاهر حفظ الجوارح من الذنوب و رداءة الأخلاق» (سلمی، ۱۳۶۹: ج ۱: ۳۵۴) و هم مؤلف «آداب المتصوفه»، ادب ظاهر را بر حرکات جوارح و خطرات قلوب مقسوم می‌داند و متصوف تنها با جمع این دو است که بر بساط معرفت می‌رسد (اصفهانی، ۱۳۷۲: ۲۶۰-۲۶۱). دیگر متون این حوزه نیز، که خاصتاً به شکل تک‌نگاری تألیف شده‌اند، اغلب با یادآوری این دو ادب، به شرح مفصل ادب ظاهر پرداخته‌اند؛ چنان که شیخ نجم‌الدین کبری در رساله «آداب الصوفیه» پس از شرح هفت ادب صوفیان: ادب خرقه پوشیدن، در نشستن و خاستن، در رفتن به خانگه و. می‌افزاید: «این است آداب ظاهر که مرید را در بدایت به کار باید داشت و آن را رعایت باید کرد. اما آداب باطن خود کاری دیگر است و آن را ابواب است و مقامات و منازل بی‌شمار» (نجم‌الدین کبری، ۱۳۶۳: ۳۸). سعدالدین حمویه نیز به تقلید از پیرش، نجم‌الدین کبری، این دوگانه ادب را پذیرفته، با این تأویل که ادب ظاهر ترک معصیت است و ادب باطن غافل نبودن از حق که از آن به مراقبه تعبیر می‌کند (جوینی، ۱۳۸۳: ۳۹۴). کاشانی اصطلاح «افعال قلوب» (نیات) و «افعال قوالب» (اعمال) را به کار می‌برد، با نقل قول از شیخ الإسلام که «الأدب تهذیب الظاهر و الباطن» (کاشانی، ۱۳۸۱: ۲۰۳).

این نگرش بیانگر پیوستگی و آمیختگی سلوک باطن با مراقبت بر سنت از منظر صوفیان و هم تأثیرپذیری باطن از آداب ظاهر است: «ظاهر به آداب نیکو باید داشت تا باطن به الوان حقیقت آراسته گردد که ظاهر را از باطن اثر است و باطن را از ظاهر خبر» (نجم‌الدین کبری، ۱۳۶۳: ۲۷). ایشان در این باب، قولی مشهور از باحفص حداد را شاهد می‌آورند: «حسن ادب ظاهر را عنوان ادب است باطن را، از بهر آن که مصطفی گفت، صلی الله علیه و سلم: لو خشع قلبه لخشعت جوارحه.» (انصاری هروی، ۱۳۶۲: ۱۱۴). این دریافت باطن‌گرای صوفیان تا آنجاست که حتی مذهب را نیز ظاهر و باطنی می‌دانند که ظاهر آن معاملات و عمل به آداب است با خلق و باطن آن گذر از احوال و مقامات است با حق (باخرزی، ۱۳۸۳: ۴۶)؛ پس آنچه اهمیت می‌یابد پابندی بر ظاهر آداب است برای درک باطن آن.

تقسیم‌بندی کهن دیگری که ابومنصور مَعمر اصفهانی از آداب دارد، پسین‌تر مورد توجه ائمه صوفیه قرار گرفته‌است. او در «باب الأدب» از فرهنگ اصطلاحات «نهج‌الخاص» می‌نویسد: «و الأدب علی ثلاث مقامات: أدب الشریعة و أدب الخدمة و أدب الحق. فأدب الشریعة: التعلّق باحکام

العلم بصحة عزم الخدمة، و ادب الخدمة: التثمر عن العلاقات و التجرد عن الملاحظات و أدب الحق موافقة الحق بالمعرفة» (اصفهانی، ۱۳۶۷: ۱۳۸-۱۳۹). همین تعریف را قشیری در «عبارات الصوفیة و معانیها»^۲ دارد و پس از او ابن عربی، این آداب سه‌گانه را در اصطلاحات الصوفیه‌اش نقل می‌کند با تعریفی متفاوت و طبق مشرب عرفانی خودش (ابن عربی، ۱۳۶۷ق: ۳). در فتوحات مکیه، «أدب الحقیقة» نیز بر این آداب افزوده می‌شود و ابن عربی می‌کوشد تا با تفصیل بیشتری به شرح آنها بپردازد (ابن عربی، بی تا: ج ۲: ۲۸۴-۲۸۵).

۲. پیشینه پژوهش

با توجه به این که بخش اصلی پژوهش حاضر تصحیح و بررسی رساله آداب الصوفیه از قشیری نیشابوری است، علی‌رغم پژوهش‌هایی که تاکنون در حوزه تصحیح و ترجمه دیگر آثار او در ایران و جهان انجام شده، اما این رساله کم‌برگ و پراهمیت قشیری مغفول مانده و عمده پژوهش‌ها بر دیگر تالیف او، رساله قشیریه، معطوف بوده‌است. نویسندگان با جستجو در منابع مختلف، نشانی از متن مصحح رساله آداب الصوفیه و پژوهش درباره آن نیافتند.

۳. آداب الصوفیة قشیری نیشابوری

با توجه به ارتباط دائم سالک با نفس، رب و خلق و به‌ویژه متمایز ساختن تصوّف به عنوان یک مکتب فکری و رفتاری، تدوین متون تربیتی با عنوان «آداب الصوفیه» یا «آداب المریدین» نزد صوفیه ضرورت یافت، که «بنیاد راه تصوّف بر آداب است» (سهروردی، ۱۳۸۴: ۲۲) و سالک را از دانستن این آداب گریزی نیست؛ پس صوفیان متقدم به نگارش این گونه متون پرداختند، خواه به شکل مستقل و خواه جزء آثار دیگرشان.

هجویری در سده پنجم مشایخی را یاد می‌کند که آثاری در این حوزه نگاشته‌اند (هجویری، ۱۳۸۶: ۴۹۸ و نک: تعلیقات مصحح درباره این آثار) که البته تعدادی از آنها به دست ما نرسیده و یا معرفی نشده‌اند. در دیگر متون متقدم نیز به آثاری از این دست می‌رسیم؛ چنان که در طبقات الصوفیه از «آداب فقر» تألیف بوعبدالله رودباری یاد شده است (انصاری هروی، ۱۳۶۲: ۵۵۳). ایتان کولبرگ با ذکر تک‌نگاری‌های برجای مانده، «جوامع آداب الصوفیة» از سلمی را کهن‌ترین تک‌نگاری بر جای مانده می‌داند که به تمامی در شرح آداب پراکنده صوفیان نگاشته شده است (سلمی، ۱۳۶۹: ج ۱: ۳۱۷: مقدمه مصحح). رساله «آداب المتصوّفة و حقائقها و اشاراتها» از ابومنصور مَعمر اصفهانی (۴۱۸مق)، دانشور معاصر سلمی، نیز در این مطالعات اهمیت دارد؛ هرچند که از منظر و اسلوبی متفاوت با سلمی، قشیری و دیگران به این موضوع پرداخته است (اصفهانی، ۱۳۷۲: ۲۴۹-۲۸۲). فریتس مایر در مقدمه «آداب المریدین» به معرفی بعضی متون کهن مرتبط با آداب صوفیان پرداخته است (مایر، ۱۳۸۸:

^۲ گفتنی است در نهج الخاص «الخدمة» آمده و در عبارات الصوفیة «الحرمة»، که احتمالاً تصحیف باشد.

ج ۱: ۵۷-۵۸). بنابراین، در بررسی اجمالی امتهات متون صوفیه درمی‌یابیم که در نگارش بسیاری از آنها این جنبه تعلیمی ملحوظ بوده‌است؛ چه به شکل رساله‌های تک‌نگاری و چه ذکر ابواب و فصولی در آداب؛ مانند کشف‌المحجوب، اللمع، أوراد الأحاب، تهذیب الأسرار، علم التصوف، عوارف المعارف، مصباح الهدایه و.

آداب الصوفیه، تألیف ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن قشیری نیشابوری (۳۷۶-۴۶۵ق) در شمار همین متون تعلیمی است که در آن سیره سلوک صوفیانه به اختصار بیان شده‌است. هجویری (م حدود ۴۷۰ق)، که معاصر قشیری بوده، نام قشیری را در شمار کسانی ذکر کرده که رساله‌ای در «آداب صحبت» نگاشته‌اند (هجویری، ۱۳۸۶: ۴۹۸)^۳. در منابع کتاب‌شناسی و طبقات نیز از آداب الصوفیه قشیری یاد شده‌است: یاقوت حموی (۵۷۴-۶۲۶ق) در معجم الادباء، ج ۴: ۱۵۷۱، تاج‌الدین سبکی (۷۷۱-۷۷۲ق) در طبقات الشافعیة الکبری، ج ۵: ۱۵۹، ابن کثیر (م ۷۷۴ق) در طبقات الشافعیة، ج ۱: ۴۲۲، ابن قاضی شهبة (۷۷۹-۸۵۱ق) در مناقب الامام الشافعی و طبقات أصحابه: ۴۵۷، داوودی (م ۹۴۵ق) در طبقات المفسرین، ج ۱: ۳۵۰، مناوی (م ۱۰۳۱ق) در الکوکب الدرّیة فی تراجم السادة الصوفیة (طبقات الصوفیة)، ج ۲: ۱۱۸۸. با این همه به نظر می‌رسد که از قدیم‌الایام، برخلاف رساله، نسخه‌های آداب الصوفیه قشیری نادر بوده و صوفیان اهل قلم و هم کتاب‌شناسان متأخر از آن کمتر اطلاع داده‌اند.

آداب الصوفیه رساله کم‌برگی است که قشیری نیشابوری (۳۷۶-۴۶۵ق) بنا برخواست مریدان تألیف کرده‌است. او در این رساله بعضی آداب سلوک صوفیان، که با نفس، حق و خلق مرتبط است، را بیان می‌کند. آداب الصوفیه دارای بیست باب است و مفصل‌ترین این ابواب، «آدابهم فی السماع» است. شیوه قشیری در اینجا، برخلاف رساله که به نقل اقوال و احوال مشایخ می‌پردازد، تنها توضیح مختصری درباره آن مفهوم صوفیانه یا ادب مذکور است بی استناد(البته در «باب المجاهدة» و «باب ما حسن الخلق» به دو آیه و در «باب التّصوف» به یک قول استناد شده‌است). بعضی ابواب آداب الصوفیه در رساله قشیری نیز هست؛ مانند باب المجاهدة، باب التوکل، باب التواضع، باب الاخلاص، باب التّصوف و من الصوفی، باب ما حسن الخلق، باب الفقر، آدابهم فی السماع، آدابهم فی السفر. در بعضی از این ابواب رساله توضیحات کوتاهی از قشیری در کنار اقوال مشایخ آمده که درواقع می‌توان آنها را دریافت مؤلف از آن ادب/مفهوم دانست و حال آن که در آداب الصوفیه گاه همان توضیحات کوتاه به شکل مشروح‌تری بیان می‌شوند که از جهت شباهت در محتوا قابل توجه‌اند. از وجوه اهمیت آداب الصوفیه همین اشتغال بر بیان نظرات مؤلف است که در رساله محدودتر است:

^۳ مصحح احتمال داده که این رساله همان «ترتیب السلوک» قشیری باشد (هجویری، ۱۳۸۶: ۸۸۳: تعلیقات).

- الرسالة القشيرية، ۱۳۷۴: ۱۷۹: «و لِلنَّفْسِ صِفَتَانِ مَانَعَتَانِ لَهَا مِنَ الْخَيْرِ: انْهَمَاكَ فِي الشَّهَوَاتِ، وَ امْتِنَاعٌ عَنِ الطَّاعَاتِ، فَإِذَا جَمَحَتْ عِنْدَ رُكُوبِ الْهَوَى وَ جَبَّ كِبْحُهَا بِلِجَامِ التَّقْوَى، وَ إِذَا حَزَنْتَ عِنْدَ الْقِيَامِ بِالمُؤَافَقَاتِ يَجِبُ سَوْفُهَا عَلَى خِلَافِ الْهَوَى.».
- آداب الصوفية (باب المجاهدة): «و لِلنَّفْسِ حَالَتَانِ مَذْمُومَتَانِ: تَوَقُّفٌ وَ تَوَثُّبٌ. وَ التَّوَقُّفُ فَيَجِبُ حَمْلُهَا عَلَى الطَّاعَةِ وَ الْقِيَامِ مَا يَجِبُ أَنْ يَفْعَلَهُ عَلَى خِلَافِهَا وَ عِنْدَ الْمَعَاصِي يَتَسَرَّعُ وَ لَا يَتَّقِفُ فَيَجِبُ لَجْمُهَا بِلِجَامِ الْمُجَاهِدَةِ وَ مَنَعُهَا مِنَ الْجُرْيَانِ فِي الْمَيْدَانِ الْمُخَالَفَةِ.».
- الرسالة القشيرية، ۱۳۷۴: ۲۶۲: «و الْحَرَكَةُ بِالظَّاهِرِ لَا تَنَافِي التَّوَكُّلِ بِالْقَلْبِ، بَعْدَ مَا تَحَقَّقَ الْعَبْدُ أَنَّ التَّقْدِيرَ مِنْ قِبَلِ اللَّهِ تَعَالَى؛ فَإِنْ تَعَسَّرَ شَيْءٌ فَيَتَّقَدَّرُ بِهِ، وَ إِنْ اتَّفَقَ شَيْءٌ فَيَتَّيَسَّرُ بِهِ.».
- آداب الصوفية (باب التوكل): «و أَسْلُ التَّوَكُّلِ فِي التَّحْقِيقِ بِأَنْ لَا تَعْيِيرَ وَ لَا تَبْدِيلَ لِلْقِسْمَةِ فِيمَا قَسَمَ لَكَ وَ لَا يَفُوتَكَ وَ مَا لَمْ يَقْدِرْ ذَلِكَ لَا تَنَالُهُ.».
- الرسالة القشيرية، ۱۳۷۴: ۴۱۱: «. سَفَرٌ بِالْقَلْبِ: وَ هُوَ الْإِرْتِقَاءُ مِنْ صِفَةٍ إِلَى صِفَةٍ؛ فَتَرَى أَلْفًا يُسَافِرُ بِنَفْسِهِ وَ قَلِيلٌ مَنْ يُسَافِرُ بِقَلْبِهِ.».
- آداب الصوفية (باب آدابهم في السفر): «يَجِبُ أَنْ يَكُونَ سَفَرُ الْفَقِيرِ مِنْ أَوْصَافِهِ الْمَذْمُومَةِ إِلَى صِفَاتِهِ الْمَحْمُودَةِ.».

با بررسی ای اجمالی در متون صوفیانه، دانستیم شیخ عبدالقادر جیلانی (۴۷۱-۵۶۱ق)، که یک قرن پس از قشیری می زیسته، از آداب الصوفیه قشیری در تألیف «آداب المریدین» (مندرج در: الغنیة لطالبی طریق الحق: جلد ۲) خود بسیار بهره برده است، بی ذکر مأخذ. جیلانی حتی نام گذاری اغلب ابواب رساله اش را طبق آداب الصوفیه قشیری گذاشته و در آغاز هر باب، آنچه را که قشیری در آغاز ابواب آداب الصوفیه اش نوشته، نقل می کند:

- آداب الصوفية (باب التَّصَوُّفِ): «التَّصَوُّفُ تَكْلُفٌ أَنْ يَكُونَ صُوفِيًّا وَ التَّوَسُّلُ بِجَهْدِهِ إِلَى أَنْ يَكُونَ صُوفِيًّا. يَقَالُ: تَقَمَّصَ إِذَا لَبَسَ الْقَمِيصَ وَ تَدَرَّعَ إِذَا لَبَسَ الدَّرَاعَةَ.».
- الغنية، ۱۳۷۶ق: ۱۶۰: «الْمُتَّصِفُ فَهُوَ الَّذِي يَتَّكَلَّفُ أَنْ يَكُونَ صُوفِيًّا وَ يَتَوَسَّلُ بِجَهْدِهِ إِلَى أَنْ يَكُونَ صُوفِيًّا، فَإِذَا تَكَلَّفَ وَ تَقَمَّصَ بِطَرِيقِ الْقَوْمِ وَ أَخَذَ بِهِ يُسَمَّى مُتَّصِفًا، كَمَا يَقَالُ لِمَنْ لَبَسَ الْقَمِيصَ تَقَمَّصَ وَ لِمَنْ لَبَسَ الدَّرَاعَةَ تَدَرَّعَ.»^۴.

بعضی از آنچه قشیری در آداب الصوفیه نوشته را پسین تر در دیگر متون خانقاهی نیز می یابیم؛ به ویژه آنها که احکامی می طلبید و آدابی، مانند سماع^۵. بیان و تعریف بعضی دیگر از مفاهیم، به نظر می رسد

^۴. برای دیگر موارد، مقایسه کنید: الغنية، ۱۳۷۶ق: ۱۶۷ و آداب الصوفية (باب آداب الفقير مع المشايخ)؛ الغنية، ۱۳۷۶ق: ۱۷۸ و آداب الصوفية (آدابهم في السفر) و...

^۵. مقایسه کنید نظرات قشیری در آداب الصوفیه را با آنچه باخرزی در اوراد الاحباب در این باب نوشته است.

که دریافت کلی قشیری است از آن مفهوم؛ مانند تواضع، توکل، اخلاص و. به هرروی با توجه به این که این مفاهیم از منظر قشیری بیان می‌شوند، اهمیت دارند.

رساله آداب الصوفیه بر مبنای دو نسخه کهن، اصیل و منقح تصحیح و اعراب‌گذاری شد:

۱. نسخه کتابخانه ملی آذربایجان در باکو. این نسخه رساله‌ای از مجموعه‌است و جای آن از ۳ آلی ۱۳ ب. مرکز جمعة الماجد، که از نسخه تصویربرداری کرده، آن را به شماره ۲۷۸۵/۴۴۱۰ ثبت کرده‌است. میکروفیلم این نسخه در کتابخانه آستان قدس رضوی به شماره ۲۴۲۹۳/۷ نگهداری می‌شود. نسخه به نسخ خواناست و هر صفحه دارای ۲۳ سطر است. در آغاز صفحه اول نسخه آمده: کتاب آداب الصوفیه للأستاذ الإمام شیخ الإسلام أبي القاسم عبدالکریم بن هوازن القشیری قدس الله روحه العزيز. ترقیمه نیز، کتابت آن را به تاریخ هفتم شوال ۷۳۹ در نیشابور می‌رساند: تمت هذه الرسالة المسمى بأداب الصوفية للأستاذ الإمام أبي القاسم عبدالکریم بن هوازن القشيري النيسابوري قدس الله روحه العزيز في سابع شوال، سنة ۷۳۹ ببلدة نيسابور.

با توجه به صحت نسبی این نسخه و نیز تقریب تاریخ کتابت دو نسخه، ما این نسخه را به عنوان نسخه اساس در نظر گرفتیم و نشانه اختصاری «آذ» را برای آن برگزیدیم و پس از مقابله با نسخه کتابخانه شهید علی پاشا به اعراب‌گذاری نسخه مصحح پرداختیم.

۲. نسخه کتابخانه شهیدعلی پاشا در استانبول. این نسخه جزء مجموعه‌ای به شماره ۲۸۰۰ است و جای آن ۱۰۸ ب الی ۱۱۸ آ. مجموعه مذکور موزخ ۷۲۱-۷۲۲ هجری، به نسخ است و هر صفحه ۲۳ سطر دارد. در نسخه شهیدعلی پاشا، رساله آداب الصوفیه تاریخ کتابت ندارد اما در سه جای مجموعه تاریخ کتابت ذکر شده‌است: در پایان رساله نخست مجموعه (پنجشنبه‌ای از سال ۷۲۱ هجری) و در دو رساله پیش و پس از آداب الصوفیه (اواسط جمادی الاول ۷۲۲ و اواخر ذیحجه ۷۲۲)؛ بنابراین تاریخ کتابت آداب الصوفیه بین اواسط جمادی الاول ۷۲۲ تا اواخر ذیحجه ۷۲۲ خواهد بود. در صفحه آغاز رساله آمده‌است: آداب الصوفیه للاستاد الامام أبي القاسم عبدالکریم بن هوازن القشيري قدس الله روحه العزيز. ما نشانه اختصاری «شپ» را برای این نسخه برگزیدیم. یادآور می‌شود که در بررسی فهرست‌ها، نسخه‌ای از ترجمه آداب الصوفیه قشیری دستیاب شد، که از قرن نهم و به شماره ۱۰۷۸/۵ در کتابخانه مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی نگهداری می‌شود (درایتی، ۱۳۹۲: ج ۱: ۱۲۲-۱۲۳). این نسخه سه صفحه دارد و در آغاز آن نام رساله، «آداب صوفیان» و نام مؤلف، قشیری ذکر شده‌است: «از گفتار شیخ امام اعظم استاد ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن القشیری، قدس الله روحه العزيز. قال الشيخ سپاس ایزد را بر نعمت‌هایش و درود بر مصطفی و اهل بیت و یارانش. اما بعد در پیدا کردن بعضی از آداب صوفیان چنان که مبتدی را بدان قوتی باشد و منتهی را نیز تذکیری باشد و به زبان فارسی تا همه کس دریابند.»

۶. در سایت کتابخانه آستان قدس رضوی، تاریخ کتابت نسخه ۷۲۹ ثبت شده است که به نظر می‌رسد قرائت ۷۳۹ صحیح باشد.

این رساله تنها باب «صحبت مشایخ» و «صحبة مع الاجانب» را دارد که در واقع ترجمه آزاد و برگزیده‌ای از این دو باب است. نسخه‌های دیگری از این ترجمه به شماره ۳۱/۱ در کتابخانه روضاتی در اصفهان (همان: ۱۲۳/۱) و به شماره ۶۹۲۶ در تاشکند شناسایی شده است (منزوی، ۱۳۸۲: ۱۶).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

كتاب آداب الصوفية

للأستاذ الإمام شيخ الإسلام^٧ أبي القاسم عبد الكريم بن هوازن القشيري - قدس الله روحه العزيز [١٨]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ^٨

الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ صَلَّى اللَّهُ عَلَى مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ أَجْمَعِينَ. قَالَ الْإِمَامُ الْأَسْتَاذُ قُدْوَةُ أَرْبَابِ الطَّرِيقَةِ وَ الْحَقِيقَةِ، زُبْدَةُ أَصْحَابِ التَّصَوُّفِ وَ الْمَعْرِفَةِ، إِمَامُ أَهْلِ الذُّوقِ وَ التَّوْحِيدِ، مُقْتَدَى فِرْقَةِ الْفَقْرِ وَ التَّجْرِيدِ، أَبِي الْقَاسِمِ عَبْدِ الْكَرِيمِ بْنِ هَوَازَنَ الْقَشِيرِيِّ، - قَدَّسَ اللَّهُ رُوحَهُ الْعَزِيزَ^٩ - : أَمَّا بَعْدُ، نَصَرَكَ اللَّهُ - تَعَالَى - عَلَى نَفْسِكَ. التَّمَسُّوا بَعْضُ إِخْوَانِنَا أَنْ أُولَّفَ مُخْتَصَرًا فِي آدَابِ الْمُتَّصِفِينَ وَ أَخْلَاقِهِمْ وَ أَعْمَالِهِمْ مَعَ الْخَلْقِ وَ أَحْوَالِهِمْ مَعَ الْحَقِّ وَ رَأَيْتُ صِدْقًا فِي إِرَادَتِهِمْ وَ أَلَّفْتُ مُخْتَصَرًا مِنْ آدَابِ الصُّوفِيَّةِ وَ أَدَاتُ^{١٠} بِآدَابِ الْفَقِيرِ مَعَ الْمَشَائِخِ.

الْوَاجِبُ عَلَى الْفَقِيرِ فِي صُحْبَةِ الْمَشَائِخِ تَرْكُ الْمَخَالَفَةِ لَهُمْ فِي الظَّاهِرِ وَ تَرْكُ الْإِعْتِرَاضِ عَلَيْهِمْ فِي الْبَاطِنِ. فَصَاحِبُ الْعِصْيَانِ بِظَاهِرِهِ تَارِكٌ لِأَدْبِهِ وَ تَارِكٌ الْإِعْتِرَاضِ بِسِرَائِرِهِ، مُعْتَرِضٌ لِعَطَلِيَّتِهِ، وَ مِنْ آدَابِ الْفَقِيرِ أَنْ لَا يَتَكَلَّمَ بَيْنَ يَدَيِ الشُّيُوخِ إِلَّا فِي حَالِ الضَّرُورَةِ وَ لَا يُظْهِرُ شَيْئًا مِنْ مَنَاقِبِهِ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَ إِنْ عَثَرَ عَلَى عَيْبٍ مِنْهُمْ يَجِبُ أَنْ يَسْتَرَّ عَلَى نَفْسِهِ وَ يَعُودَ بِالتَّهْمَةِ إِلَى نَفْسِهِ. فَإِنْ لَمْ يَجِدْ لِلشَّيْخِ فِي الشَّرِيعَةِ عُدْرًا لَمْ يَعْتَقِدْ فِيهِ الْعِصْمَةَ، فَيَجِبُ أَنْ يَسْتَرَّ عَلَى نَفْسِهِ وَ لَا يُخْبِرَ أَحَدًا بِهِ وَ لَا يَعْتَقِدَ ذَلِكَ فِي ذَلِكَ بَعْدَ الشَّيْخِ تِلْكَ السَّاعَةَ لَعَلَّهُ قَدْ تَابَ عَنْهُ بَعْدَ مَا رَأَاهُ مِنْهُ وَ لَا يَنْبَغِي لِلشُّبَابِ أَنْ يَبْسُطَ سَجَادَتَهُ بَيْنَ يَدَيِ الشُّيُوخِ إِلَّا فِي وَقْتِ آدَاءِ الصَّلَاةِ ثُمَّ إِذَا فَرَّغَ مِنْ [١٩] صَلَوَتِهِ يَجِبُ أَنْ يَطْوِيَ سَجَادَتَهُ فِي الْحَالِ وَ يَجْتَهِدَ أَنْ لَا يَبْسُطَ سَجَادَتَهُ فَوْقَ سَجَادَةِ مَنْ هُوَ فَوْقَهُ فِي الرُّتْبَةِ، فَإِنَّ ذَلِكَ عِنْدَهُمْ سُوءُ الْأَدَبِ وَ إِذَا جَرَى كَلَامٌ فِي مَسْأَلَةٍ بَيْنَ يَدَيِ الشَّيْخِ^{١١} فَالْوَاجِبُ عَلَى الْفَقِيرِ السُّكُوتُ وَ إِنْ كَانَ عِنْدَهُ عِلْمٌ تِلْكَ الْمَسْأَلَةَ.

وَ مِنْ آدَابِ الْفَقِيرِ أَنْ لَا يَتَحَرَّكَ فِي حَالِ السَّمَاعِ بَيْنَ يَدَيِ الْمَشَائِخِ إِلَّا بِإِشَارَةٍ مِنْهُمْ عَلَيْهِ وَ لَا يَرَى مِنْ نَفْسِهِ الْبَتَّةَ حَالًا^{١٢} وَ إِنْ وَرَدَ عَلَيْهِ غَلْبَةٌ يَأْخُذُهَا عَنِ التَّمْيِيزِ وَ الْإِخْتِيَارِ، فَإِذَا سَكَتَتْ فَوْرَتُهُ يَجِبُ أَنْ

^٧ شپ: - شيخ الاسلام.

^٨ شپ: + رب اغث.

^٩ شپ: - قال الامام... روحه العزيز.

^{١٠} شپ: ابتدأت.

^{١١} شپ: شيوخ.

^{١٢} شپ: من الهمة حالاً.

يَعُودُ إِلَى حَالِ سُكُونِهِ، وَ مِنْ آدَابِ الْفَقِيرِ أَنْ لَا يُعَارِضَ أَحَدًا فِي حَالِ سَمَاعِهِ وَ لَا يُزَاجِمَ أَحَدًا فِي وَقْتِهِ وَ فِي التَّقَاضِي عَلَى الْقَوَالِ سِيمَا إِذَا كَانَ بِحَضْرَةِ شَيْخٍ، فَإِنَّ الْحُكْمَ إِلَى ذَلِكَ الشَّيْخِ إِذَا كَانَ حَاضِرًا وَ إِذَا كَانَ الْمُسْتَمِعَ بَيْنَ يَدَيْ الشُّيُوخِ مُحَقَّقًا فِي وَجْدِهِ، صَادِقًا فِي وَقْتِهِ، يَحْفَظُ الْأَدَبَ فِي الظَّاهِرِ وَ سَكَنَ عَنِ تَكَلُّفِهِ فِي الْبَاطِنِ، فَلَا مَحَالَةَ يَحْصُلُ مِنْ غَيْرِ التَّقَاضِي عَلَى الْقَوَالِ أَوْ لَهَا مِنْهُ فِي التَّكْرَارِ فَإِنَّ اللَّهَ -تَعَالَى- أَبْدَأَ مَعَ الصَّادِقِينَ.

مَا الْوَاجِبُ عَلَى الشَّيْخِ فِي تَأْدِيبِ مُرِيدِهِ

الوَاجِبُ عَلَى الشَّيْخِ فِي تَأْدِيبِ الْمُرِيدِ أَنْ يُقْبَلَهُ لِلَّهِ -عَزَّ وَ جَلَّ- لَا لِنَفْسِهِ فَيُعَاشِرُهُ بِحُكْمِ النَّصِيحَةِ وَ يُلَاحِظُهُ بَعِينَ الشَّفَقَةِ وَ يُلَاقِيهِ بِالرَّفْقِ إِذَا لَمْ يَرْفِهِ قُوَّةً لِاحْتِمَالِ الرِّيَاضَةِ فَإِنْ تَقَرَّسَ فِيهِ وَ عَرَفَ مِنْهُ صِدْقَ الْمَجَاهِدَةِ لَا يُسَامِحُهُ فِي شَيْءٍ وَ لَا يَخُونُهُ فِي التَّهْمُونِ^{١٣} عَلَيْهِ بَلْ يَحْمِلُهُ عَلَيْهِ مِنَ الرِّيَاضَاتِ الَّتِي يَعْرِفُ صِلَاحَ الْمُرِيدِ فِيهَا مَا لَا يَتَقَاضَا عَنْهُ قُوَّةُ إِرَادَتِهِ وَ يَجِبُ عَلَى الشَّيْخِ أَنْ لَا يَرْتَفِقَ [٢٢] مِنَ الْمُرِيدِ بِحَالٍ لَا بِالِاتِّفَاعِ بِمَالِهِ فَمَا يَأْمُرُهُ أَنْ يَخْرُجَ وَ لَا يَتَّبِرَكَ بِهِ وَ لَا أَنْ يَسْتَحْدِمَهُ وَ لَا يَأْمَلُ مِنَ اللَّهِ -عَزَّ وَ جَلَّ- فِي تَأْدِيبِهِ شَيْئًا تَرْبِيَةً بِهِمْتِهِ وَ يَتَوَبَّ عَنْهُ فِي سِرِّهِ إِذَا حَصَلَ مِنَ الْمُرِيدِ خَلَلٌ أَوْ فِتْرَةٌ وَ لَا يُخَالِفُهُ فِيمَا يَنْهَاهُ عَنْهُ كَيْلَا يَنْقَطِعَ عَنْهُ بَرَكَتُهُ نُصْحَةً لَهُ، وَ يَجِبُ أَنْ يَحْفَظَ عَلَى الْمُرِيدِ سِرَّهُ فَلَا يَطَّلِعَ غَيْرُهُ عَلَى مَا يَحْصُلُ لَهُ لِإِشْرَافٍ مِنْ أحوَالِهِ عَلَيْهِ، وَ يَجِبُ عَلَى الشَّيْخِ أَنْ يَصُونَ الْمُرِيدَ عَنِ الْإِعْجَابِ وَ يَصْغَرَ فِي عَيْنِهِ أحوَالَهُ لئَلَّا يَتَدَاخَلَهُ مُلَاحَظَةُ إِلَيْهَا، وَ إِذَا رَأَى فِي الْمُرِيدِ ضَعْفًا يَجِبُ أَنْ يَرْتَفِقَ بِهِ وَ لَا يَأْمُرُهُ بِشَيْءٍ فَوْقَ طَاقَتِهِ وَ لَا يَنْبَغِي لِلشَّيْخِ أَنْ يَخْتَارَ مِنَ الْمُرِيدِينَ مَنْ يَنْفَعُ لَهُ، بَلْ إِذَا جَاءَهُ الْمُرِيدُ لَا يَتَكَلَّفُ وَ اخْتَارَ مِنْهُ بِقَلْبِهِ فَإِنَّهُ إِذَا كَانَ يُشِيرُ إِلَى أَحَدٍ بِاخْتِيَارِهِ لَا يَجِيءُ مِنَ الْمُرِيدِ شَيْءٌ، بَلْ إِذَا عَلَّقَ عَلَيْهِ فَحِينْتُنْذِ يَجِبُ عَلَيْهِ^{١٤} قَبُولُهُ.

بَابُ آدَابِ الْفَقِيرِ مَعَ الْإِخْوَانِ

فَإِنْ قِيلَ: «كَيْفَ يَصَحَبُ الْإِخْوَانُ؟»، قِيلَ بِالِإِثَارِ وَ الْفُتُوَّةِ وَ الصَّفْحِ عَنْهُمْ وَ الْقِيَامِ مَعَهُمْ بِشَرَطِ الْخِدْمَةِ لَا يَرَى لِنَفْسِهِ عَلَى أَحَدٍ حَقًّا وَ لَا يُطَالِبُ أَحَدًا بِحَقٍّ وَ يَرَى لِكُلِّ أَحَدٍ عَلَيْهِ حَقًّا وَ لَا يُقْصِرُ فِي الْقِيَامِ بِحَقِّهِمْ. وَ الْوَاجِبُ فِي صُحْبَةِ الْإِخْوَانِ تَرْكُ الْخِلَافِ عَلَيْهِمْ وَ إِظْهَارُ الْمُوَافَقَةِ لَهُمْ فِي كُلِّ مَا يَقُولُونَ وَ يَفْعَلُونَ وَ يَكُونُ أَبْدَأَ مَعَهُمْ عَلَى نَفْسِهِ وَ لَا يُمَارِي أَحَدًا وَ إِذَا خَالَفَهُ أَحَدًا سَلَّمَ لَهُ وَ مَا يَقُولُ يَقُولُ فِي الظَّاهِرِ وَ إِنْ تَحَقَّقَ إِلَى مَنْ يُخَالِفُهُ، وَ مِنْ شَرَطِ الصُّحْبَةِ حِفْظُ قُلُوبِ الْإِخْوَانِ وَ إِنْ لَا يَفْعَلُ شَيْئًا يَكْرَهُونَهُ وَ إِنْ عَلِمَ فِيهِ صَلَاحُهُمْ [٢٢]. وَ مِنْ شَرَطِ الصُّحْبَةِ أَنْ لَا يَنْطَوِي لِأَحَدٍ مِنَ الْإِخْوَانِ عَلَى حَقْدٍ وَ مِنْ شَرَطِ^{١٥} أَنَّهُ أَنْ جَاءَ فِي قَلْبِهِ مِنْ أَحَدٍ كِرَاهِيَّةٌ يَتَخَلَّقُ مَعَهُ بِشَيْءٍ حَتَّى يَزُولَ ذَلِكَ فَإِنْ لَمْ يَزَلْ زَادَ فِي الْخَلْقِ حَتَّى

^{١٣}. شپ: التهوين.

^{١٤}. شپ: - عليه.

^{١٥}. شپ: شرطه.

يَزُولُ وَ إِنِ اسْتَوْحَشَ أَوْ تَغَيَّرَ قَلْبُهُ مِنْ أَحَدٍ فَلَا يُظْهِرْ ذَلِكَ مِنْ نَفْسِهِ وَيَرَى مِنْ نَفْسِهِ خِلَافَ ذَلِكَ لَهُ. وَ مِنْ شَرِّ الصُّحْبَةِ التَّعَافَى عَنِ عُيُوبِ الْإِخْوَانِ وَ طَلَبُ الْعُذْرِ لَهُمْ مِنْ فِيمَا يَكْرَهُهُ مِنْهُمْ.

بَابُ آدَابِهِمْ مَعَ الْأَجَانِبِ

فَإِنْ قِيلَ: «كَيْفَ الصُّحْبَةُ مَعَ الْأَجَانِبِ فِي هَذِهِ الطَّرِيقَةِ؟» قِيلَ: «بِحِفْظِ السَّرِّ عَنْهُمْ وَ النَّظَرِ إِلَيْهِمْ بِعَيْنِ الشَّفَاقَةِ وَ الرَّحْمَةِ وَ إِنِ يَسَلَّمَ لَهُمْ أَحْوَالَهُمْ وَ يَسْتَرَّ عَلَيْهِمْ عُيُوبَ أَحْكَامِ الطَّرِيقَةِ، وَ بِالصَّبْرِ عَلَى سُوءِ أَخْلَاقِهِمْ وَ تَرَكَ مُعَاشَرَتَهُمْ مَا أَمَكَّنَكَ وَ إِنِ لَا تَعْتَقِدُ لِنَفْسِكَ عَلَيْهِمْ فَضِيلَةً وَ تَقُولُ أَنَّهُمْ مِنْ أَهْلِ السَّلَامَةِ فَيَتَجَاوَزُ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ أَنْتَ مِنْ أَهْلِ الْمُضَايَقَةِ مَعَكَ فَيُطَالِبُكَ بِالنَّقِيرِ وَ الْقَمْطِيرِ وَ يُحَاسِبُكَ عَلَى الصَّغِيرِ وَ الْكَبِيرِ وَ الْكَثِيرِ وَ الْحَقِيرِ».

بَابُ آدَابِهِمْ مَعَ الْأَغْنِيَاءِ

فَإِنْ قِيلَ: «كَيْفَ يَصْحَبُ الْعَبْدُ مَعَ الْأَغْنِيَاءِ؟» قِيلَ: «بِالتَّعَزُّزِ وَ تَرَكَ الطَّمَعِ فِيهِمْ وَ قَطَعَ الْأَمَلِ عَنْهُمْ إِخْرَاجُهُمْ مِنْ قَلْبِكَ، وَ الْغَنَى يُحْسِنُ إِلَى الْفَقِيرِ بِإِخْرَاجِ الْمَالِ مِنْ كَيْسَةِ إِلَيْهِ. وَ أَمَّا أَدَبُ الْفَقِيرِ مَعَ الْغَنِيِّ مِنْ قَلْبِهِ فَكَيْسُ الْغَنِيِّ أَحْسَنُهُ أَنْ يَكُونَ فَارِعًا مِنْ مَالِهِ وَ قَلْبُ الْفَقِيرِ أَحْسَنُهُ أَنْ يَكُونَ خَالِيًا مِنْ غَيْرِ مَعْبُودِهِ فَلَا يَكُونُ ذِكْرُ الْأَغْنِيَاءِ وَ أَظُنُّ فِيهِ وَ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَعْتَقِدَ أَنَّ لَهُ فَضِيلَةً عَلَى الْغَنِيِّ بِفَقْرِهِ لِأَنَّهُ حَيْثُ نَذِرُ [٣] يَكُونُ مُتَكَبِّرًا بَلْ يَجِبُ أَنْ يَعْتَقِدَ كُلُّ أَحَدٍ خَيْرٌ مِنْهُ وَ كُلُّ فَقِيرٍ طَلَبَ الْفَقْرَ بِفَضِيلَةِ الْفَقْرِ فَلَيْسَ بِفَقِيرٍ صَادِقٍ، وَ إِنَّمَا الْفَقِيرُ مَنْ لَا يَعْتَقِدُ لِنَفْسِهِ خَطْرًا فِي الدُّنْيَا وَ لَا فِي الْآخِرَةِ فَهُوَ بِشُهُودِ جَلَالِ رَبِّهِ لَا يَتَفَرَّغُ إِلَى شُهُودِ فَضِيلَةِ نَفْسِهِ.

بَابُ آدَابِهِمْ مَعَ الْفُقَرَاءِ

فَإِنْ قِيلَ: «بِمَاذَا يَصْحَبُ الْفُقَرَاءُ؟» قِيلَ: «بِالِإِيتَارِ وَ تَقْدِيمِهِمْ عَلَى نَفْسِكَ وَ الْإِعْتِدَارِ إِلَيْهِمْ إِذَا دَخَلَتْ عَلَيْهِمْ رِفْقًا وَ اسْتَعْمَلْتَ مَعَهُمْ خُلُقًا فَتَقَبَّلَ مِنْهُمْ مِنْهُ فِي قَبُولِهِمْ مِنْكَ وَ لَا يَمُنَّ عَلَيْهِمْ بِتَخَلُّفِكَ مَعَهُمْ. وَ مِنْ آدَابِ الصُّحْبَةِ مَعَ الْفُقَرَاءِ أَنْ لَا تُحَوِّجَهُمْ وَ إِذَا اسْتَقْرَضَ الْفَقِيرُ مِنْكَ شَيْئًا فَمِنْ آدَابِ الصُّحْبَةِ أَنْ تُقْرِضَهُمْ ظَاهِرًا ثُمَّ بَعْدَهُ تُبَرِّئَهُمْ عَنِ ذَلِكَ لِئَلَّا^{١٧} تَخْشِيَهُمْ تَحْمُلُ الْمَنَّةَ مِنْكَ بِتَخَلُّفِكَ مَعَهُمْ. وَ مِنْ آدَابِ الصُّحْبَةِ مَعَ الْفَقِيرِ مُرَاعَاةُ قَلْبِهِ بِتَعْجِيلِ مُرَادِهِ دُونَ تَنْغِيسِ الْوَقْتِ عَلَيْهِ بِطُولِ الْإِنْتِظَارِ. فَإِنَّ الْفَقِيرَ ابْنُ وَقْتِهِ لَيْسَ لَهُ وَقْتُ أَنْتِظَارِ الْمُسْتَقْبَلِ^{١٨}. وَ مِنْ آدَابِ الصُّحْبَةِ مَعَ الْفَقِيرِ إِذَا عَلِمْتَ أَنَّ لَهُ عِيَالًا وَ صَبِيانًا أَنْ لَا تُفَرِّدَهُ بِالْإِرْفَاقِ مَعَهُ فَيَحْسَبُ بَلْ يَتَخَلَّقُ مَعَهُ^{١٩} بِقَدْرِ مَا يَنْسَعُ لَهُ وَ لِمَنْ يَشْتَغِلُ بِهِ قَلْبُهُ. وَ مِنْ آدَابِ الصُّحْبَةِ مَعَ الْفُقَرَاءِ الصَّبْرُ^{٢٠} عَلَى مَا يَذْكَرُ الْفَقِيرُ مِنْ حَالِهِ وَ إِنِ تَلَقَّاهُ فِي حَالٍ مَا يُخَاطِبُكَ بِوَجْهِهِ مُسْتَبْشِرٍ

١٦. شپ: عن.

١٧. شپ: - لثلا.

١٨. شپ: الانتظار.

١٩. أذ: - فيحسب بل يتخلق. درحاشيه: بل موفق.

٢٠. شپ: + الصبر.

و لا تلقاه بالعُبوس و لا بالنَّظَرِ الشَّرِّ و لا بالكلام التَّزْرِ و إذا طالَبَكَ الْفَقِيرُ بما لا يحضُرُ في الوقتِ فاصْرِفْهُ بِالْوَعْدِ الْجَمِيلِ عِنْدَ مُسَاعَدَةِ الْإِمْكَانِ و لا تُوحِّشْهُ بِبِئْسِ الرَّذِّ عَلَى الْجَزْمِ لِئَلَّا يَعُودَ بِحِشْمَةِ الْإِخْفَاقِ و التَّنَدُّمِ عَلَى افْشَاءِ سِرِّهِ إِلَيْكَ.

باب المَجاهِدَة

فَإِنْ قِيلَ: «كَيْفَ يَأْخُذُ [٣] الْعَبْدُ فِي طَرِيقِ الْمُجَاهِدَةِ مَعَ نَفْسِهِ فِي الْقِيَامِ بِحُكْمِ الْعُدُوبَةِ؟» قِيلَ: «الْأَصْلُ فِيهِ مُخَالَفَةُ الْهَوَى فَيَفْطِمُ نَفْسَهُ عَنِ الشَّهَوَاتِ وَيَسُدُّ عَلَيْهَا طَرِيقَ الْجُنُوحِ إِلَى الرِّاحَاتِ وَيَتَزَكَّى مَا اسْتَمَرَ عَلَيْهِ حَالُهُ فِي أَيَّامِ الْعَقَلَاتِ. و أَكْثَرُ مَا وَرَدَ بِهِ أَحْكَامُ الشَّرِيعَةِ فِي الطَّاعَاتِ مَا فِيهِ عَلَى الْعَبْدِ بِاسْتِعْمَالِهِ كُفْلُهُ و مَسَقَّةٌ فَإِذَا أَخَذَ فِي مُخَالَفَةِ الْهَوَى فَقَدْ سَلَكَ طَرِيقَ الْمُجَاهِدَةِ. قَالَ اللَّهُ-تَعَالَى-: (وَأَمَّا مَنْ خَافَ مَقَامَ رَبِّهِ وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَى * فَإِنَّ الْجَنَّةَ هِيَ الْمَأْوَى) (التَّازِعَاتُ: ٤٠ و ٤١). و لِلنَّفْسِ حَالَتَانِ مَذْمُومَتَانِ: تَوَقُّفٌ وَ تَوَثُّبٌ. فَالتَّوَقُّفُ إِذَا وَجِبَ أَنْ يَفْعَلَ شَيْئاً فَيَتَوَقَّفُ كَالدَّابَّةِ إِذَا أُجْرِيَتْ، وَ التَّوَثُّبُ التَّسْرُّعُ فِيمَا لَا يَتَّبَعِي كَالدَّابَّةِ إِذَا جَمَحَتْ وَ لَمْ يَتَوَقَّفْ فَهِيَ عِنْدَ الطَّاعَاتِ تَجَنُّحٌ إِلَى الْكَسَلِ، وَ التَّوَقُّفُ فَيَجِبُ حَمْلُهَا عَلَى الطَّاعَةِ وَ الْقِيَامِ مَا يَجِبُ أَنْ يَفْعَلَهُ عَلَى خِلَافِهَا وَ عِنْدَ الْمَعَاصِي يَتَسْرَّعُ وَ لَا يَقِفُ^{٢١} فَيَجِبُ لَجَمِّهَا بِلِجَامِ الْمُجَاهِدَةِ وَ مَنَعِهَا مِنَ الْجَزْبَانِ فِي الْمَيَدَانِ الْمُخَالَفَةِ. وَ أَوَّلَى مَا يَجِبُ مِنَ الْمُجَاهِدَةِ مَعَ النَّفْسِ رِعَايَتُهَا فِي حَالِ صُورَةِ الْغَضَبِ فَيَجِبُ تَسْكِينُهَا وَ مَنَعُهَا مِنَ الْجَرِيِّ عَلَى مُرَادِهَا فِي الْإِنْتِقَامِ وَ التَّوْبِيخِ بِالْأَحْوَالِ الْمَذْمُومَةِ وَ الْإِقْدَامِ عَلَى الْأَفْعَالِ الَّتِي هِيَ غَيْرُ مَرْضِيَّةٍ. وَ مِنَ الْوَاجِبَاتِ فِي الْمُجَاهِدَاتِ أَنْ يَمْنَعَهَا مِنَ إِظْهَارِ مَنَاقِبِهَا فَإِنَّ أَصْلَ الْأَشْيَاءِ عِنْدَهَا التَّمَدُّحُ وَ التَّزْيِينُ لِلنَّاسِ وَ إِظْهَارُ مَنَاقِبِهَا بِمُقْتَضَى رُعُونَةِ الْبَشَرِيَّةِ. وَ مِنَ الْوَاجِبَاتِ فِي الْمُجَاهِدَةِ حَمْلُهَا عَلَى مَا فِيهِ دَلُّهَا فَيُؤَثِّرُ الدَّلُّ عَلَى الْعِزِّ وَ يَخْرُجُ مِنَ الْجَاهِ فَإِنَّ الْخُرُوجَ [٤] مِنْهُ أَيْ مِنَ الْخُرُوجِ مِنَ الْمَالِ، وَ الْأَصْلُ فِي الْمُجَاهِدَةِ أَنْ لَا يَكُونَ لِلْعَبْدِ مَعَ الْخَلْقِ رِيَاءٌ وَ لَا فِي أَعْمَالِهِ وَ أَحْوَالِهِ وَ طَنِّهِ وَ حَسَنَاتِهِ دَعْوَى.

باب التَّوَكُّلِ

فَإِنْ قِيلَ: «مَا التَّوَكُّلُ؟» قِيلَ: تَفْوِيضُ الْأُمُورِ إِلَى اللَّهِ-عَزَّ وَجَلَّ- وَ التَّنَقُّيَ عَنِ ظُلُمَاتِ الْإِخْتِيَارِ وَ التَّدْبِيرِ وَ التَّرَقُّيَ إِلَى سَاحَاتِ شُهُودِ الْأَحْكَامِ وَ التَّقْدِيرِ. وَ أَصْلُ التَّوَكُّلِ فِي التَّحْقِيقِ بِأَنْ لَا تَغْيِيرَ وَ لَا تَبْدِيلَ لِلْقِسْمَةِ فِيمَا قَسَمَ لَكَ وَ لَا يَفُوتَكَ وَ مَا لَمْ يَقْدِرْ ذَلِكَ لَا تَنَالُهُ. وَ الْفَائِدَةُ الْحَاصِلَةُ مِنَ التَّوَكُّلِ حُصُولُ سُكُونِ الْقَلْبِ بَدَلًا مِنْ تَرَدُّدِهِ فِي أُوْدِيَةِ الْحِسَانِ وَ التَّوَهُّمِ بِأَنَّهُ بِاحْتِيَالِهِ يَصِلُ إِلَى مَقْصُودِهِ، ثُمَّ النَّاسُ فِي سُكُونِ النَّفْسِ عَنِ الْإِضْطِرَابِ عَلَى أَقْسَامٍ، فَمَنْ مَبْنَاهُ فِي حَالِهِ وَ مَنْ مُسْتَأْنَفٌ مُبْتَدِئٌ وَ كُلُّ يَخْبِرُ عَنِ وُجُودِ مَعْنَاهُ بِقَلْبِهِ فِي زِيَادَتِهِ وَ نُقْصَانِهِ. وَ مِنَ أَمَارَاتِ التَّوَكُّلِ الثَّقَّةُ بِمَوْعُودِ اللَّهِ-عَزَّ وَجَلَّ- وَ إِذَا صَحَّ تَوَكُّلُهُ عَلَى اللَّهِ فِي الْقَلِيلِ صَحَّ تَوَكُّلُهُ فِي الْكَثِيرِ، وَ كَثْرَةُ الْعِيَالِ وَ كَثْرَةُ الْإِسْتِغَالِ لَا يَقْدَحُ فِي صِحَّةِ تَوَكُّلِ الْعَبْدِ

^{٢١}. شپ: تقف.

عَلَى اللّهِ -عَزَّ وَجَلَّ-، وَ كَمَا أَنَّ عَدَمَ الْأَسْبَابِ لَا تَسْلُبُ سُكُونَ قَلْبِ الْمُتَوَكِّلِ بِوُجُودِ الْإِرْفَاقِ أَيْضاً لَا يَنْبَغِي أَنْ يُوَجِّبَ لَهُ سُكُوناً أَوْ نِسْيَاناً لِحَاجَتِهِ إِلَى اللّهِ -تَعَالَى- .

بَابُ التَّوَاضُعِ

فَإِنْ قِيلَ: «مَا حُدَّ التَّوَاضُعُ مَعَ اللّهِ -عَزَّ وَجَلَّ-؟» قِيلَ: «أَنْ يَقْبَلَ الْحَقُّ مِمَّنْ أَمْرَكَ بِهِ وَ حَتَّكَ عَلَيْهِ، وَ التَّكَبُّرُ إِثْمًا هُوَ جَدُّ الْحَقِّ، وَ صَاحِبُ التَّوَاضُعِ لَا يَرَى لِنَفْسِهِ قِيمَةً وَ يَعْتَقِدُ أَنَّ كُلَّ أَحَدٍ خَيْرٌ مِنْهُ وَ لَا يَرَى لِنَفْسِهِ عَلَى مُسْلِمٍ مَزِيَّةً وَ لَا خُصُوصِيَّةً وَ إِذَا قِيلَ لَهُ: «اتَّقِ اللّهِ» قَابَلَ هَذَا الْكَلَامَ بِالْقَبُولِ وَ تَرَكَ الْمُقَابَلَةَ بِمِثْلِهِ [٤٣] وَ الَّذِي يَحْمِلُهُ عَلَى صِدْقِ التَّوَاضُعِ قِيَامُهُ بِخِدْمَةِ كُلِّ مَنْ وَجَدَهُ وَ أَنْ لَا يَعْتَقِدَ أَنَّ لَهُ عِنْدَ أَحَدٍ وَ عَلَى أَحَدٍ حَقًّا وَ يَرَى لِكُلِّ أَحَدٍ عَلَيْهِ حَقًّا وَاجِبًا فَيُلَاحِظُهُ نَفْسُهُ بِعَيْنِ التَّقْصِيرِ فِي حَقِّ كُلِّ أَحَدٍ.

بَابُ الْإِخْلَاصِ

الْإِخْلَاصُ تَصْفِيَةُ الْعَمَلِ لِلّهِ -عَزَّ وَجَلَّ- عَنِ الْآفَاتِ، وَ إِذَا لَمْ يُلَاحِظْ فِي طَاعَةِ غَيْرِ اللّهِ -تَعَالَى- فَقَدْ أَخْلَصَ فِي عِبَادَتِهِ، وَ إِذَا اسْتَسَرَّ بِقَبُولِ الْخَلْقِ إِيَّاهُ أَشْرَكَ فِي سِرِّهِ بِاللّهِ -عَزَّ وَجَلَّ- حَيْثُ عَمِلَ لِغَيْرِهِ وَ لِلْإِخْلَاصِ تَرْتِيبٌ وَ النَّاسُ فِيهِ عَلَى مَرَاتِبٍ. فَأَوَّلُهُ^{٢٣} فَقَدْ رُؤِيَةِ الْأَشْخَاصِ وَ بَعْدَهُ أَنْ لَا يَحْسَبَ مِنْ عَمَلِهِ الْإِخْلَاصَ، فَيَرَى نَجَاتَهُ بِفَضْلِ رَبِّهِ لَا بِعَمَلِ نَفْسِهِ ثُمَّ بَعْدَ هَذَا أَنْ لَا يَطْلُبَ مِنَ اللّهِ -عَزَّ وَجَلَّ- بِعَمَلِهِ وَ لَا يُوَجِّهَ مَا أَنْ يُقِيمَهُ فِي مَحَلِّ الْإِخْتِصَاصِ، فَيَكْفَى بِشُحُودِ قَدْرِ نَفْسِهِ، فَإِنَّ مَنْ جَلَّ قَدْرُ الْحَقِّ فِي قَلْبِهِ صَعُرَ قَدْرُ الْخَلْقِ فِي عَيْنِهِ، فَإِنْ قِيلَ: «بِمَاذَا يَصِلُ الْعَبْدُ إِلَى إِخْلَاصِهِ؟» قِيلَ: «بِنَظَرَةٍ إِلَى الْآفَاتِ فِي عَمَلِهِ وَ إِصْطِفَائِهِ بِتَقْصِيرِهِ وَ انْتِقَاصِهِ، ثُمَّ لَا يَرَى لِلْخَلْقِ فِي نَفْسِهِ قَدْرًا وَ لَا خَطَرًا، فَإِنَّ الْإِنْسَانَ لَا يَتَدَاخَلُ الرَّيَّا مِنَ الصَّبِيَانِ الَّذِي لَا يَجْعَلُ لَهُمْ عِنْدَهُ فِي الْمَنْزِلَةِ خَطَرًا وَ إِنَّمَا يَتَوَلَّدُ الرَّيَّا لِإِثْبَاتِ الْخَلْقِ عِنْدَكَ وَ إِنْ لَاحِظْتَهُمْ بِعَيْنِ الْإِقْطَارِ زَالَ عَنكَ الرَّيَّا مَعَهُمْ وَ مِمَّا يَعْنِيهِ عَلَى الْإِخْلَاصِ مَنْ نَظَرَهُ إِلَى عَمَلِهِ بِعَيْنِ إِجْزَاءِ اللّهِ -تَعَالَى- وَ تَيْسِيرِهِ لِأَنَّ الْإِنْسَانَ لَا يَتَمَدَّحُ بِفِعْلِ غَيْرِهِ وَ إِنَّمَا يَتَمَدَّحُ بِمَا يَرَاهُ مِنْ نَفْسِهِ».

بَابُ التَّصَوُّفِ وَ مِنَ الصَّوْفِي

التَّصَوُّفُ تَكَلَّفٌ أَنْ يَكُونَ صَوْفِيًّا وَ التَّوَضُّعُ بِجَهْدِهِ إِلَى أَنْ يَكُونَ صَوْفِيًّا. يُقَالُ: «تَقَمَّصَ إِذَا لَبَسَ الْقَمِيصَ [٥] وَ تَدَرَّعَ إِذَا لَبَسَ الدُّرَاعَةَ، فَإِذَا اجْتَهَدَ حَتَّى يَصِيرَ صَوْفِيًّا وَ سَلَكَ سَبِيلَ الَّذِي بِهِ يَكُونُ أَخْذًا فِي طَرِيقَةِ الْقَوْمِ». يُقَالُ: «تَصَوَّفُ فَهُوَ شَأْنُ أَصْحَابِ الْبِدَايَاتِ مِنْ هَذِهِ الطَّائِفَةِ كَمَا أَنَّ الْمُتَرَهِّدَ مَنْ أَخَذَ فِي طَرِيقِ الرُّهْدِ وَ سَلَكَ سَبِيلَ الزَّهَادَةِ، وَ أَمَّا الصَّوْفِيُّ فَهُوَ اسْمٌ لِمَنْ اتَّصَفَ بِهَذَا الْمَعْنَى وَ هُوَ فِي الْأَصْلِ صَوْفِيٌّ عَلَى وَزْنِ فَوَعِلٌ، مِنْ الْمُصَافَاةِ وَ هُوَ عَبْدٌ صَافَاهُ الْحَقُّ. فَقِيلَ لَهُ صَوْفِيٌّ عَلَى وَزْنِ^{٢٥}

^{٢٣}. شپ: - أن.

^{٢٤}. شپ: تعالی.

^{٢٥}. آذ: - فاوله.

^{٢٥}. آذ: - وزن.

عوفی ثُمَّ اسْتَعْمَلَ فِي الْإِسْمِ كَمَا سُمِّيَ الرَّجُلُ تَأْبَطُ شَرًّا وَهُوَ فِي الْأَصْلِ فَعَلَ ثُمَّ الرَّجُلُ مِنْ هَؤُلَاءِ الْقَوْمِ يُقَالُ لَهُ رَجُلٌ صُوفِي عَلَى مُقْتَضَى التَّسْمِيَةِ بِهَذَا اللَّفْظِ فَصَارَ كَاللَّقَبِ لَهُ» وَ أَسْلُ ذَلِكَ فِي الْإِسْتِعْمَالِ عَلَى مَا ذَكَرْنَا هَذَا مِنْ طَرِيقِ اسْتِثْقَاكِ اللَّفْظِ، فَأَمَّا مِنْ جِهَةِ الْمَعْنَى وَ الْإِسْتِحْقَاقِ وَ النَّاسُ تَكَلَّمُوا فِيهِ فَأَكْتَرُوا، فَكُلُّ عَبْرٍ عَلَى مَا وَقَعَ لَهُ وَ ذَكَرَ خَصْلَهُ مَحْمُودَةً أَوْ خِصَالاً مَحْمُودَةً، وَ نَحْنُ نَقُولُ: «الآنَ الصُّوفِيُّ مَنْ كَانَ صَافِيًا مِنْ آفَاتِهِ، خَالِيًا مِنْ مَذْمُومَاتِ حَالَاتِهِ، حَالِيًا بِمَنَاقِبِهِ، سَالِكًا لِجَمِيلِ مَذَاهِبِهِ، مُلَازِمًا لِلْحَقَائِقِ، غَيْرَ سَاكِنٍ بِقَلْبِهِ إِلَى أَحَدٍ مِنَ الْخَلَائِقِ». وَ أَحْسَنُ مَا قِيلَ: «إِنَّ^{٢٦} التَّصَوُّفَ الصِّدْقُ مَعَ الْحَقِّ وَ حُسْنِ الْخُلُقِ مَعَ الْخَلْقِ»^{٢٧}.

باب ما حُسن الخلق

مِنْ حُسْنِ الْخُلُقِ مُوَافَقَةُ الْخَلْقِ فِيمَا لَا يَكُونُ لِلشَّرْعِ عَلَيْهِ إِتْكَافٌ فَيَقْدِرُ مَا يَدْعُ الْعَبْدُ اخْتِيَارَهُ وَيُؤَافِقُ غَيْرَهُ وَ يَتَخَلَّقُ مَعَهُ، وَ سُوءُ الْخُلُقِ صَبِيحُ الْوَقْتِ فَالْمَكَانُ الصَّيْقُ لَا يَسْعُ فِيهِ [٥٥] غَيْرُ صَاحِبِهِ وَ كَذَلِكَ السَّيِّئُ الْخُلُقِ لَا يَسْعُ قَلْبُهُ غَيْرَ مُرَادِهِ، وَ مِنْ أَمَارَاتِ حُسْنِ الْخُلُقِ أَنْ لَا يَتَغَيَّرَ بِمَا يَرُدُّ عَلَيْهِ لَا بِسُرُورٍ وَ لَا بِحُزْنٍ. فَإِنْ تَغَيَّرَ لَمْ يَتَكَدَّرْ وَ التَّغَيُّرُ بِمَا يَرُدُّ عَلَى الْعَبْدِ مِنْ مَوْجِبَاتِ الْوَحْشَةِ، فَيُوحِشُهُ^{٢٨} أَوْ مِنْ مَوْجِبَاتِ الرَّاحَةِ فَيُؤْنِسُهُ، دَلِيلٌ ضَعْفِ صَاحِبِهِ. قَالَ اللَّهُ-تَعَالَى- (لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَ لَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ) (الْحَدِيدُ: ٢٣). وَ مَنْ كَانَ حَسَنَ الْخُلُقِ كَانَ قَلْبُهُ فِي رَاحَةٍ وَ النَّاسُ مِنْهُ فِي رَاحَةٍ، وَ السَّيِّئُ الْخُلُقِ فِي وَحْشَةٍ عَظِيمَةٍ وَ عُقُوبَةٍ شَدِيدَةٍ مِنْ سُوءِ خُلُقِهِ وَ النَّاسُ أَبَدًا مِنْهُ فِي وَحْشَةٍ، وَ عُقُوبَةُ كُلِّ ذَنْبٍ مُوجَلَةٌ، وَ عُقُوبَةُ سَيِّئِ الْخُلُقِ مُعَجَلَةٌ وَ هُوَ مَا يَحْصُلُ لَهُ مِنْ صَبِيحِ الْقَلْبِ وَ اسْتِيْلَاءِ الْغَضَبِ وَ تَغْيِصِ الْعَيْشِ، وَ بَعْكَسِهِ، مَنْ كَانَ حَسَنَ الْخُلُقِ فِي لَذَّةِ الْعَيْشِ وَ طَيْبِ الْقَلْبِ.

باب آداب الفقر

أَدَبُ الْفَقِيرِ فِي فَقْرِهِ أَنْ يَكُونَ شَفَقْتُهُ عَلَى فَقْرِهِ كَشَفَقَةِ الْغَنِيِّ عَلَى غِنَائِهِ، فَكَمَا أَنَّ الْغَنِيَّ يَفْعَلُ كُلَّ شَيْءٍ حَتَّى لَا يَزُولَ فَقْرُهُ وَ لَا يَخْرُجَ إِلَى الْغَنِيِّ مِنْ فَقْرِهِ وَ مِنْ شَرَطِ الْفَقِيرِ أَنْ يَقِفَ مَعَ كِفَايَتِهِ وَ لَا يَأْخُذَ شَيْئًا فَوْقَ مَا يَكْفِيهِ بِحَالٍ وَ يَنْزَكَّ مَا يَفْضُلُ عَنْ كِفَايَتِهِ. وَ يَجِبُ أَنْ يَكُونَ اسْتِلْذَاقُ الْفَقِيرِ بِالْعَدَمِ أَكْثَرَ مِنْ اسْتِلْذَاقِ الْغَنِيِّ بِوُجُودِ غِنَاهُ وَ الْفَقِيرُ مُؤَثِّرٌ ذَلِكَ عَلَى عِزِّهِ وَ رَدِّ النَّاسِ عَلَى قَبُولِهِمْ إِيَّاهُ وَ مِنْ شَرَطِ الْفَقِيرِ أَنْ يَكُونَ كُلَّمَا كَانَتْ يَدُهُ أَحْلَى مِنَ الْمَالِ كَانَ قَلْبُهُ أَقْوَى بِصَفَاءِ الْحَالِ [٤٦] وَ كُلَّمَا كَانَ الْفُتُوخُ لَهُ أَقْلَ كَانَ قَلْبُهُ أَطْيَبَ. وَ مِنْ حَقِّ الْفَقِيرِ أَنْ يَكُونَ كُلَّمَا كَانَ عِيَالُهُ أَكْثَرَ كَانَ قَلْبُهُ مِنْ بَابِ الرِّزْقِ أَسْكَنَ وَ بِاللَّهِ- تَعَالَى- أَوْثَقَ. وَ مِنْ آدَابِ الْفَقِيرِ أَنْ لَا يَكُونَ لَهُ هَمُّ الْوَقْتِ الْمُسْتَقْبَلِ فَيَكُونَ بِحُكْمِ وَقْتِهِ لَا يَتَطَلَّعُ لِلْوَقْتِ الثَّانِي. وَ مِنْ آدَابِ الْفَقِيرِ أَنْ مُسْتَعِدًّا لَوُرُودِ الْمَوْتِ. وَ مِنْ آدَابِ الْفَقِيرِ أَنْ لَا يَكُونَ لَهُ بِقَلْبِهِ مُطَالَبَةٌ مِنْ

^{٢٦} شپ: - إن.

^{٢٧} در اسرار التوحید ٢٩٥/١ به این شکل ذکر شده است: شیخ ما را پرسیدند که یا شیخ کیف الطریق؟ شیخ گفت: الصدق و الرفق،

الصدق مع الحق و الرفق مع الخلق.

^{٢٨} آذ: - فيوحشه.

رَبِّهِ فَيَكُونُ رَاضِيًا بِمَا يَقْسِمُهُ فِيهِ مِنَ الْحَالِ. وَ مِنْ آدَابِ الْفَقِيرِ أَنْ يُخْرِجَ ذِكْرَ الْمَخْلُوقِينَ مِنْ قَلْبِهِ، وَ مِنْ آدَابِهِ أَنْ يَتَخَلَّقَ مَعَ الْغَنِيِّ بِمَا يَصِلُ إِلَيْهِ يَدُهُ وَ لَوْ كَانَ بِشَيْءٍ يَسِيرٍ، لِأَنَّهُ بِقَلْبِهِ مُتَجَرِّدٌ عَنِ الْأَسْبَابِ، فَهُوَ بِالْإِثَارِ أَوْلَى مِنَ الْغَنِيِّ الَّذِي هُوَ فِي أَسْرِ غِنَاهُ. وَ مِنْ آدَابِ الْفَقِيرِ أَنْ لَا يَتَزَكَّ الْإِحْتِيَاظَ فِي الْوَرَعِ فِي حَالِ ضَيْقِ الْيَدِ وَ لَا يَحْمِلُهُ الشَّرَّ عَلَى تَرْكِ الْمُبَالَاتِ بِمَا لَا يُحِلُّ فِي الشَّرْعِ. وَ مِنْ آدَابِ الْفَقِيرِ أَنْ لَا يَطْلُبَ الرُّخْصَةَ وَ التَّأْوِيلَاتِ، بَلْ يَأْخُذُ بِالْأَشَقِّ وَ الْأَحْوَطِ.

بَابُ آدَابِ الْعِشْرَةِ

وَ مِنْ آدَابِ الْعِشْرَةِ أَنْ يَكُونَ مُنْبَسِطَ الْوَجْهِ غَيْرَ عَيُوسٍ وَ لَا مُخَالَفَ النَّاسِ فِيمَا يَرُونَ مِنْهُ مِمَّا لَا يَكُونُ فِيهِ حَرَجٌ وَ لَا إِثْمٌ غَيْرُ مَمَارٍّ وَ لَا يَكُونُ لَجُوجًا وَ يَكُونُ أَبَدًا مُسَاعِدًا لِلْإِخْوَانِ فِيمَا يُرِيدُونَ مِنْهُ مِنْ غَيْرِ إِثْمٍ وَ يَكُونُ مُحْتِمِلًا عَنْهُمْ فِيمَا مُخَالَفُونَهُ غَيْرَ حَقُودٍ وَ لَا يَكُونُ لِأَحَدٍ مُنْطَوِبًا عَلَى سُوءٍ دَخَلَهُ وَ لَا يَعْتَابُ أَحَدًا فِي حَالِ غَيْبَتِهِ وَ لَا يَكُونُ سَيِّءَ الْمَحْضَرِ وَ يَذُبُّ عَنِ أُخِيهِ فِي حَالِ غَيْبَتِهِ عَنْهُ وَ يَسْتُرُ [٦٢] الْعُيُوبَ عَلَى إِخْوَانِهِ مَا أَمَكَّنَهُ وَ إِنْ مَرَضَ فَإِذَا بُرِيَ عَادَ وَ تَعَهَّدَ مَنْ لَمْ يَعُدْهُ وَ إِنْ أَسَاءَ إِلَيْهِ أَحَدٌ يَعْتَدِرُ عَنْهُ عِنْدَ نَفْسِهِ وَ يَرْجِعُ بِالْأَثْمَةِ عَلَى نَفْسِهِ وَ لَا يَرَى لِنَفْسِهِ مَلَكًا وَ مَا هُوَ خَاصَّةٌ يَجْعَلُ غَيْرَهُ فِي نَفْسِهِ ٢٩ مَلِكَةً مَمْنُوعًا عَنْ غَيْرِهِ ٣٠ وَ لَا يَتَحَكَّمُ فِي مَلِكٍ الْغَيْرِ بِغَيْرِ إِذْنِهِ وَ إِنْ انْبَسَطَ مَعَهُ أَحَدًا مِنْ إِخْوَانِهِ فِي شَيْءٍ مِنْ مَالِهِ أَوْ مَلِكَةٍ يَتَقَلَّدُ مِنْهُ فِيهِ مِثَّةً حَيْثُ جَعَلَهُ أَهْلًا لِمُبَاسَطَتِهِ مَعَهُ وَ لَا يَسْتَعِينُ مِنْ أَحَدٍ شَيْئًا مَا أَمَكَّنَهُ وَ لَا يَزُدُّ مَنْ يَسْتَعِينُ مِنْهُ شَيْئًا وَ لَا يَسْتَرِدُّ مَا يُعِيرُ مَا أَمَكَّنَهُ، وَ إِنْ مَسَّتْهُ مِحْنَةٌ أَوْ فَاقَةٌ يَسْتُرُ حَالَهُ عَنِ إِخْوَانِهِ مَا أَمَكَّنَهُ لِئَلَّا يَسْتَعْلِفَ قَلْبَ أَحَدٍ بِسَبَبِهِ، وَ إِنْ مَسَّتْهُ هَمٌّ أَوْ أَصَابَهُ حُزْنٌ لَا يُظْهِرُ لِإِخْوَانِهِ وَ لَا يُشَوِّشُ عَلَيْهِمْ مَا هُمْ فِيهِ مِنَ الْفَرْحِ وَ السُّرُورِ إِنْ كَانَ إِخْوَانُهُ ٣١ فِي رَاحَةٍ وَ لَذَّةٍ عَيْشٍ وَ إِظْهَارِ فَرْحٍ وَ سُرُورٍ وَ إِنْ مَسَّتْهُ هَمٌّ أَوْ غَمٌّ يُسَاعِدُهُمْ فِي الظَّاهِرِ فِيمَا هُمْ فِيهِ مِنْ إِظْهَارِ النَّشَاطِ وَ الْإِسْتِبْشَارِ وَ يَكْتُمُ عَنْهُمْ مَا هُوَ فِيهِ مِنَ الْإِسْتِيْحَاشِ وَ الْحُزْنِ وَ مِنَ حَقِّ مَنْ يَجْتَهِدُ مِنْ ٣٢ حُسْنِ الْعِشْرَةِ إِذَا اسْتَوْحَشَ مِنْ شَيْءٍ أَنْ يَتَكَلَّمَ فِي حُسْنِ الْخَلْقِ وَ يَرُدُّ قَلْبَهُ إِلَيْهِ لِتَزْوَلِ وَحْشَتُهُ، وَ يَجِبُ أَنْ يُعَاشَ مَنْ دُونَهُ بِشَفَقَةٍ عَلَيْهِ وَ مَنْ قَوْفَهُ بِالْإِجْلَالِ لَهُ وَ مَنْ هُوَ مِثْلُهُ بِالْإِفْضَالِ وَ الْإِثَارِ.

بَابُ الْآدَابِ فِي السُّؤَالِ

مِنَ الْآدَابِ تَرْكُ السُّؤَالِ مَا دَامَ يَجِدُ عَنْهُ بُدًّا، فَإِذَا دَعَتْهُ الْحَاجَةُ إِلَيْهِ فَبِمَقْدَارِ الْحَاجَةِ يَسَلِّمُ لَهُ سُؤَالَ وَ يَجْتَهِدُ أَنْ لَا يَسْأَلَ لِأَجْلِ نَفْسِهِ مَا أَمَكَّنَهُ، وَ إِذَا احتَاجَ مِثْلًا إِلَى دِرْهَمٍ وَ مَعَهُ دَائِقٌ مَعْلُومٌ فَلَا يَسَلِّمُ لَهُ السُّؤَالَ مَا لَمْ يُخْرِجْ عَنِ الْقَدْرِ الْمَعْلُومِ إِذْ لَا يُظْهِرُ مِنَ الْغَيْبِ شَيْءٌ مَا دَامَ [٧٧] فِي الْجَيْبِ شَيْءٌ. وَ مِنْ

٢٩. شپ: در حاشیه: و لا یرى لنفسیه ملکاً و ما هو خاصه یجعل غیره فی نفسیه. آذ: - لنفسیه ملکاً و ما هو خاصه یجعل غیره فی نفسیه.

٣٠. شپ: روی «ملکه ممنوعاً عن غیره» خط کشیده است.

٣١. آذ: - و لا یسوس علیهم ما هم فیهِ من الفرح و السرور إن کان إخوانه.

٣٢. شپ: فی.

شَرَطِ السُّؤَالِ أَنْ لَا يَزِيَّ الخَلْقَ فِي السُّؤَالِ وَ يَكُونُ إِشَارَتُهُ فِي اللّهِ-عَزَّ وَ جَلَّ- وَ يَزِيَّ الخَلْقَ فِي حُكْمِ التَّصْرِيفِ مِنْ قِبَلِ اللّهِ-عَزَّ وَ جَلَّ- . وَ مِنْ آدَابِ السُّؤَالِ أَنْ لَا يَسْتَوْحِشَ بِالرَّدِّ وَ لَوْ قَوَّبَلِ بِالرَّدِّ فَلَا يَنْبَغِي أَنْ يَتَغَيَّرَ بَلْ يَتَيَقَّنَنَّ إِنَّ القُلُوبَ بِقُدْرَةِ اللّهِ-تَعَالَى- يَقْلُبُهَا كَيْفَ يُرِيدُ.

بَابُ آدَابِهِمْ عِنْدَ الأَكْلِ

وَ مِنْ آدَابِهِمْ عِنْدَ الأَكْلِ أَنْ لَا يَأْكُلُوا بِالشَّرْمِ وَ لَا يَأْكُلُوا عَلَى الغَفْلَةِ بَلْ يَذْكُرُونَ اللّهِ-عَزَّ وَ جَلَّ- بِقُلُوبِهِمْ عِنْدَ الأَكْلِ وَ لَا يَنْسَوْنَهُ. وَ مِنْ آدَابِهِمْ عِنْدَ الأَكْلِ أَنْ لَا يَمُدُّوا أَيْدِيَهُمْ عِنْدَ الطَّعَامِ إِلَيْهِ مِنْ قِبَلِ مَنْ هُوَ فَوْقَهُمْ. وَ مِنْ آدَابِهِمْ أَنْ لَا يَقُولُوا لِغَيْرِهِمْ: «كُلْ» وَ لَا يَضَعُوا مِمَّا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ شَيْئاً بَيْنَ يَدَيْ غَيْرِهِمْ لَا عَلَى طَرِيقِ الخِدْمَةِ وَ لَا عَلَى طَرِيقِ الإِنْسِاطِ إِلَّا صَاحِبَ الطَّعَامِ، فَإِنَّهُ مُسَلِّمٌ لَهُ ذَلِكَ لِأَنَّهُ نَوْعُ خِدْمَةٍ مِنْهُ، وَ لَا يَقُولُ لِصَاحِبِ الطَّعَامِ: «كُلْ مَعَنَا» وَ إِذَا أَعَدَّ مَوْضِعاً فَلَا يَتَخَيَّرُ غَيْرَهُ وَ يَقَعُدُ حَيْثُ يُؤْمَرُ وَ لَا يَرْفَعُ يَدَيْهِ مِنَ الطَّعَامِ مَا دَامَ يَأْكُلُ مَعَهُ لِنَأْلٍ يَحْتَشِمُ صَاحِبَهُ فَيَحْمِلُهُ عَلَى الإِمْتِنَاعِ وَ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَرْفَعَ الطَّعَامَ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيِ^{٣٣} الفَقِيرِ مَا دَامَ يَأْكُلُ وَ مَا دَامَ عَيْنُهُ عَلَيْهِ وَ يُسَاعِدُ الأَصْحَابَ عَلَى الأَكْلِ بِقَدْرِ مَا لَا يَكُونُ مُخَالَفَةً وَ إِنْ لَمْ يَكُنْ شَهْوَةً، وَ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَلْقَمَ عَلَى المَائِدَةِ أَحْداً وَ إِنْ عَرَضَ عَلَيْهِ المَاءُ لَا يَزِدُّ السَّاقِيَ وَ لَوْ بِقَطْرَةٍ وَ لَوْ قَامَ صَاحِبُ الطَّعَامِ لِلخِدْمَةِ لَا يَمْنَعُهُ وَ لَوْ أَرَادَ صَبَّ المَاءِ عَلَى يَدِهِ فَلَا يَمْنَعُهُ وَ يَجِبُ أَنْ يَأْكُلَ مَعَ الأَغْنِيَاءِ بِالتَّفَرُّزِ وَ مَعَ الفُقَرَاءِ بِالإِثَارِ وَ مَعَ الإِخْوَانِ بِالإِنْسِاطِ وَ لَا يَخْطُرُ [٧٧] الأَكْلُ بِبَالِهِ إِلَّا إِذَا حَضَرَ فَحِينَئِذٍ.

بَابُ آدَابِهِمْ بَيْنَ أَشْكَالِهِمْ مِنَ الفُقَرَاءِ

مِنْ آدَابِهِمْ أَنْ لَا يَمْنَعُوا شَيْئاً يَكُونُ لَهُمْ مِنْ أَصْحَابِهِمْ مِنْ ثِيَابِهِمْ وَ سَجَادَاتِهِمْ وَ رَكُوتِهِمْ وَ مَا يَجْرِي مَجْرَاهُ وَ لَوْ وَطِئَ أَحَدٌ سَجَادَتَهُ بِقَدَمِهِ لَا يَسْتَوْحِشُ مِنْهُ وَ لَا يَضَعُ قَدَمَهُ عَلَى سَجَادَةِ غَيْرِهِ وَ لَا يَسْطُرُ سَجَادَتَهُ عَلَى سَجَادَةِ مَنْ هُوَ فَوْقَهُ فِي الرُّتْبَةِ وَ لَوْ مَدَّ أَحَدٌ يَدَهُ إِلَى كَيْفِهِ لَا يَمْنَعُهُ وَ لَا يَمُدُّ يَدَهُ إِلَى كَيْفِ غَيْرِهِ وَ لَا يَسْتَخْدِمُ أَحَداً مِنَ الفُقَرَاءِ وَ يَخْدُمُ بِنَفْسِهِ كُلَّ أَحَدٍ وَ يَغْمُرُ رَجُلَ الفُقَرَاءِ وَ لَوْ أَرَادَ آخَرَ أَنْ يَغْمُرَ رَجُلَهُ لَا يَمْنَعُهُ إِذَا دَخَلَ بِالحَمَامِ^{٣٤} فَلَيْسَ مِنْ آدَابِ الفَقِيرِ أَنْ يُمَكِّنَ القَيْمَ مِنْ ذَلِكَ وَ لَوْ أَرَادَ بَعْضُهُمْ ذَلِكَ بَعْضٌ يُمَكِّنُهُ مِنْهُ وَ لَا يَمْنَعُهُ، وَ إِذَا نَظَرَ فَقِيرٌ إِلَى شَيْءٍ مِنْ خِرْقَتِهِ أَوْ سَجَادَتِهِ أَوْ غَيْرِ ذَلِكَ فَلْيَدْفَعْهُ أَيْبَةً فِي الوَقْتِ وَ لِيُؤْتِرَهُ بِهِ، وَ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَجْعَلَ الفُقَرَاءَ فِي إِنتِظَارِهِ عِنْدَ الأَكْلِ وَ كَذَلِكَ فِي كُلِّ شَيْءٍ لَا يُؤْذِي قَلْبَ أَحَدٍ بِأَنْ يَنْتَظِرَهُ مَا أَمَكَّنَهُ، فَإِنَّ المُنتَظِرَ مُسْتَقْبِلٌ، فَإِنْ أَرَادَ أَنْ يَقْدَمَ إِلَى فَقِيرٍ طَعَاماً فَيَجِبُ أَنْ لَا يَحْبِسَهُ فِي الإِنتِظَارِ لِأَنَّ إِنتِظَارَ المَرْقَةِ ذُلٌّ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَدْخَرَ شَيْئاً مِمَّا أَمَكَّنَهُ، وَ إِذَا لَمْ يَكُنْ الطَّعَامُ كَثِيراً فَلَا يَأْكُلُ إِلَّا بَعْدَ مَا فَضَلَ مِنْهُمْ وَ يَجْتَهِدُ فِي تَقْدِيمِ الطَّعَامِ إِلَى الفُقَرَاءِ أَنْ يَكُونَ أَنْظَفَ مَا يُمَكِّنُهُ وَ أَوْفَقَ لَهُمْ، وَ إِنْ كَانَ فِي قَوْمٍ فَيَجِبُ أَنْ لَا يَنْفَرِدَ عَنْهُمْ يَأْكُلُ شَيْئاً وَ لَا يَأْخُذُ شَيْئاً، فَإِنْ فُتِحَ لَهُ بِشَيْءٍ فَيَجِبُ أَنْ يَطْرَحَهُ فِي الوَسْطِ وَ إِنْ مَرَضَ وَ هُوَ فِي قَوْمٍ فَاحْتِاجَ إِلَى تَخْصِيصِ بَدْوَاءٍ، فَيَجِبُ أَنْ يَسْتَأْذِنَ

^{٣٣}. شپ: يدى.

^{٣٤}. شپ: و إذا دخلوا الحمام.

مِنَ الْجَمَاعَةِ وَ إِذَا نَزَلَ بِرِبَاطٍ أَوْ مَدْرَسَةٍ وَ فِيهَا شَيْخٌ أَوْ خَادِمٌ فَيَجِبُ أَنْ يَكُونَ بِحُكْمِ ذَلِكَ الشَّيْخِ وَ لَا يَفْعَلُ شَيْئاً إِلَّا بِاسْتِطْلَاعِ رَأْيِهِ، وَ إِذَا وَرَدَ [٨٨] عَلَى قَوْمٍ وَ هُمْ يَحْكُمُ مَا فَيَجِبُ أَنْ يُؤَافِقَهُمْ عَلَى مَا هُمْ عَلَيْهِ، وَ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَرْفَعَ صَوْتَهُ بَيْنَ الْفُقَرَاءِ بِتَسْبِيحِهِ وَ قِرَائَتِهِ، وَ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَرْفَعَ صَوْتَهُ بَيْنَهُمْ، وَ إِذَا كَانَ بَيْنَ قَوْمٍ فَيَجِبُ أَنْ لَا تَسَاوِ أَحَدًا دُونَ غَيْرِهِ، وَ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَتَكَلَّمَ بَيْنَ الْفُقَرَاءِ بِشَيْءٍ مِنْ حَدِيثِ الدُّنْيَا وَ الْمَأْكُولَاتِ مَا أَمَكْنَهُ، وَ كَذَلِكَ مِنْ شَرَطِ الْفَقِيرِ أَنْ لَا يَكْتَبَ بَيْنَ الْفُقَرَاءِ شَيْئاً مَا أَمَكْنَهُ، وَ لَا يَكْتُرُ مِنَ التَّوَافِلِ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ، وَ إِذَا كَانَ أَهْلُ الْجَمْعِ يَصُومُونَ فَلْيُؤَافِقَهُمْ وَ إِذَا لَمْ يَكُونُوا صَائِمِينَ فَلَا يَنْقَرِبَ عَنْهُمْ الصَّوْمَ وَ لَا يَنَامَ بَيْنَ الْفُقَرَاءِ مَا أَمَكْنَهُ وَ هُمْ أَيْقَاطُ، وَ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَتَقَدَّمَ بِمَشِيئِهِ عَلَى الْفُقَرَاءِ إِذَا أَمَكْنَهُ، وَ إِذَا طَالَبَهُ الْفَقِيرُ بِشَيْءٍ فَيَجِبُ أَنْ لَا يَزِدَّهُ مَا أَمَكْنَهُ وَ لَوْ بِقَلِيلٍ، وَ لَا يُؤْذِي قَلْبَهُ بِطَوْلِ الْإِنْتِظَارِ، وَ إِذَا شَاوَرَكَ أَحَدًا فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِ وَ تَقَطَّعْ عَلَيْهِ كَلَامَهُ^{٣٥} وَ مَكْنَهُ حَقٌّ يَنْتَهَى وَ يَنْتَهَى جَمِيعَ مَا فِي قَلْبِهِ وَ لَا تَوَجَّهْ بِالرَّدِّ وَ الْإِنْكَارِ. فَإِذَا فَرَّغَ مِمَّا يَقُولُ وَ لَمْ تَسْتَصِبه أَنْتَ، فَاقْبَلْهُ أَوَّلًا بِالْمُؤَافَقَةِ وَ قُلْ هَذَا وَجْهٌ ثُمَّ تَذَكَّرْ بَعْدَهُ مَا يَقَعُ لَكَ وَ يَقُولُ لَوْ كَانَ كَذَا فَأَيُّ أَرَاهُ وَجْهًا حَتَّى تَزِدَّهُ إِلَى مَا تَسْتَقْبِحُونَهُ بِرَفْقٍ لَا بِمُخَاشَنَةِ وَ وَحْشَةٍ، وَ مِنْ آدَابِ الْعِشْرَةِ لِلْفُقَرَاءِ وَ غَيْرِهِمْ أَنْ لَا يَمْدَحُوا الطَّعَامَ فِي حَالِ الْأَكْلِ وَ لَا يَدْمُمُوهُ

بَابُ آدَابِهِمْ فِي السَّمَاعِ

مِنْ آدَابِهِمْ فِي السَّمَاعِ أَنْ لَا يَتَكَلَّفَ ذَلِكَ وَ لَا يَسْتَقْبِلُوهُ بِالْإِخْتِيَارِ، فَإِذَا اتَّفَقَ السَّمَاعُ. فَمِنْ حَقِّ الْمُسْتَمِعِ أَنْ يَقَعْدَ بِشَرَطِ الْأَدَبِ ذَاكِرًا لِرَبِّهِ بِقَلْبِهِ، مُشْتَغَلًا بِحِفْظِ قَلْبِهِ مِنْ طَوَارِقِ الْفَعْلِ وَ النَّسْيَانِ. فَإِذَا قَرَعَ سَمْعُهُ شَيْءٌ مِنْ^{٣٦} الْقَوْلِ كَأَنَّهُ مُسْتَنْطِقٌ مِنْ قِبَلِ الْحَقِّ، فَمَا يَرِدُ عَلَيْهِ مِنْ تَعْرِيفَاتِ الْغَيْبِ إِيَّاهُ مِمَّا يُوْجِبُ تَرْغِيبًا وَ تَرْهِيبًا أَوْ إِيْنَسًا [٨٧] أَوْ إِعْتَابًا أَوْ زِيَادَةً فِي الْقِيَامِ بِعِبَادَةٍ أَوْ غَيْرِهِ بِأَذْرٍ إِلَى مَا يَرِدُ عَلَيْهِ وَ قَابِلٍ الْإِشَارَةَ عَلَيْهِ بِالْبِدَادِ وَ إِنْ كَانَ السَّمَاعُ بِحَيْثُ يَصِيرُ كَانَ لِلسَّانِ الْقَوْلِ لِسَانَهُ وَ صَارَ كَأَنَّهُ مُخَاطَبُهُ الْحَقُّ بِمَا يَقُولُهُ الْقَوْلُ، فَعَلَى مَا يَحْصُلُ مِمَّا يَجِدُ قَلْبُهُ فِي ذَلِكَ بِحَيْثُ يَكُونُ مُؤَافِقًا بِحَقِّ الْعُبُودِيَّةِ وَ آدَابِ الشَّرِيعَةِ. وَ فِي الْجُمْلَةِ لَا يَكُونُ فِي الطَّرِيقَةِ وَ لَا فِي عِلْمِ الْحَقِيقَةِ شَيْءٌ يُخَالِفُ آدَابَ الشَّرِيعَةِ. وَ إِذَا كَانَ فِي الْقَوْمِ شَيْخٌ حَاضِرٌ فِي السَّمَاعِ فَلَوْلَاجِبٌ عَلَى الْفَقِيرِ السُّكُونُ مَا أَمَكْنَهُ وَ مُرَاعَاةُ حِشْمَةِ ذَلِكَ الشَّيْخِ. فَإِذَا وَرَدَ عَلَيْهِ غَالِبٌ فَيَقْدِرُ الْعَلْبَةَ يَسْلَمُ لَهُ الْحَرَكَةَ، فَإِذَا سَكَتَتِ الْعَلْبَةُ يَسْلَمُ السُّكُونُ مُرَاعَاةً حِشْمَةَ ذَلِكَ الشَّيْخِ، وَ يَجِبُ أَنْ لَا يَتَقَاضَى عَلَى الْقَوْلِ مَا أَمَكْنَهُ، فَإِنَّهُ إِذَا كَانَ صَادِقًا فِي حَالِهِ فَإِنَّ صِدْقَهُ يَتَقَاضَى عَلَى الْقَوْلِ بِالتَّكْرَارِ وَ الْإِعَادَةِ، ثُمَّ الْحَقُّ -سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى- يَفِيضُ مَنْ يَنْوِبُ عَنْهُ فِي التَّقَاضَى إِذَا كَانَ الْمُسْتَمِعُ صَادِقًا فِي سَمَاعِهِ، وَ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَسْتَعِينَ بِغَيْرِهِ فِي حَالِ السَّمَاعِ، فَإِنْ سَأَلَ الْفُقَرَاءُ مِنْهُ الْمُسَاعَدَةَ فِي الْحَرَكَةِ فَلْيُسَاعِدْهُمْ وَ ذَلِكَ ضَعِيفٌ مِنَ الْحَالِ، وَ إِذَا سَمِعَ فَاقِيرٌ يَتَسَاوَى فَلَا يَجِبُ أَنْ

^{٣٥}. شپ: كلامه عليه.

^{٣٦}. آذ: في.

يُرَاحِمَهُ و إن ٣٧ زاحمَكَ أحمَدُ ٣٨ فيما تَسْمَعُ فالأولى ٣٩ التَّسْلِيمُ و إذا تَحَرَّكَ الْفَقِيرُ عَلَى نَيْتٍ فَيَجِبُ أَنْ يَسْلِمَ لَهُ وَقْتَهُ، فَإِنْ وَقَعَ لَكَ عَلَيْهِ إِشْرَافٌ وَ تَرَى فِيهِ تَقْصِيرًا أَوْ نُقْصَانًا فَيَجِبُ أَنْ تَسْتَرَّ عَلَيْهِ وَ يَحْمِلَهُ عَنْهُ، فَإِنْ اقْتَضَى الْوَقْتُ فَتَنْبَهْهُ ٤٠ بِالرَّفْقِ وَ بِالْقَلْبِ لَا بِاللِّسَانِ، وَ هَهُنَا يَحْتَاجُ إِلَى قُوَّةِ حَالٍ، وَ إِذَا خَرَجَ فِي حَالِ سَمَاعِهِ مِنْ خِرْقَةٍ أَوْ شَيْءٍ مِنْ ثِيَابِهِ فَإِنْ تَخَلَّقَ بِهِ مَعَ الْقَوْلِ فَهُوَ لَهُ عَلَى الْخُصُوصِ وَ إِنْ طَرَحَهُ فِي الْوَسْطِ فَحُكْمُهُ إِلَى [٩] صَاحِبِهِ يُقَالُ لَهُ: «مَا الَّذِي أُرَدْتَ بِهِ»، فَإِنْ قَالَكَ «كَانَ قَصْدِي مِنْهُ أَنْ يَكُونَ بِحُكْمِ الْفُقَرَاءِ كَأَنَّ خَلْقًا مِنْهُمْ مَعَهُمْ» فَهُوَ لَهُمْ بِحُكْمِ الْفُتُوحِ وَ حُكْمِهِ إِلَيْهِمْ، فَإِنْ قَالَكَ «أُرَدْتُ بِهِ مُوَافَقَةَ شَيْخٍ طَرَحَ خِرْقَتَهُ» فَهَذَا ضَعِيفٌ لِأَنَّهُ إِنَّمَا يَجِبُ أَنْ يُوَفَّقَ الشَّيْخَ فِي وَجِدِهِ وَ حَالِهِ، وَ الَّذِي جَرَى بِهِ الرَّسْمُ فِي الْمُوَافَقَةِ فِي طَرَحِ الْخِرْقَةِ فَلَيْسَ لَهُ أَصْلٌ، ثُمَّ حُكْمُهُ مَعَ ضَعْفِهِ إِلَى ذَلِكَ الشَّيْخِ فِي رَسْمِ الْعَادَةِ وَ لَا فِي حَقِّ الْعِلْمِ وَ الشَّرِيعَةِ أَوْ فِي مُقْتَضَى الطَّرِيقَةِ وَ الْحَقِيقَةِ. وَ إِنْ قَالَ صَاحِبُهُ: «أُرَدْتُ بِهِ مُوَافَقَةَ الْقَوْمِ مِنَ الْحَاضِرِينَ» فَهَذَا أَيْضًا ضَعِيفٌ لِأَنَّهُ إِنَّمَا يَجِبُ الْإِشْتِرَاكُ فِي الْعَقْلِ عِنْدَ الْإِنْفَاقِ فِي الْحَالِ وَ الْوَجِدِ قَبْلَ مَا يُنْفَقُ ذَلِكَ الْقَوْمَ حَتَّى يَسْتَوْفَى فِي الشَّرْبِ، وَ هَذَا قَرَبٌ فِي أَنْ يَحْتَمِلَ فَيَرْجِعَ إِلَى الْقَوْمِ ٤١ فَهَذَا يَرْجِعُهُمْ فِي أَمْرِهِمْ، فَإِنْ قَالَ مَنْ خَرَجَ مِنْ خِرْقَتِهِ لَمْ يَكُنْ لِي فِي الْوَقْتِ يَصْدُرُ لِأَنَّمَا يُقَالُ لَهُ فَالآنَ هُوَ يُحْكِمُكَ فَاحْكُمْ فِيهِ بِمَا شِئْتَ، فَأَمَّا أَنْ يَجِبَ عَلَى الْحَاضِرِينَ مِنَ الْفُقَرَاءِ أَوْ عَلَى شَيْخٍ كَانَ حَاضِرًا أَوْ يَحْكُمُ فِي شَيْءٍ صَاحِبُهُ فِيهِ غَيْرُ مُجَوِّقٍ وَ لَا لَهُ قَصْدٌ وَ لَا لِذَلِكَ فِي الطَّرِيقَةِ أَصْلٌ فَلَا وَ إِنْ ٤٢ قَالَ صَاحِبُهُ وَرَدَ ٤٣ عَلَى فِي الْوَقْتِ الْإِشَارَةَ بِالْخُرُوجِ مِنْ هَذَا مِنْ غَيْرِ قَصْدٍ إِلَى شَيْءٍ عَلَى التَّعْيِينِ فَقَدْ يَكُونُ لِهَذَا فِي الطَّرِيقَةِ أَصْلٌ، فَإِنْ مَنْ خَلَعَ عَلَيْهِ السُّلْطَانُ خِلْعَةً فَإِنَّ الْوَاجِبَ عَلَى الْمَخْلُوعِ عَلَيْهِ أَنْ يَنْزِعَ ثُمَّ يَلْبَسُ الْخِلْعَةَ، فَهَذَا حُكْمٌ مَلْبُوسَةٌ ذَلِكَ الْفَقِيرِ إِنْ كَانَ فِي جَمْعٍ ثُمَّ كَانَ حُكْمُهُ إِلَى الشَّيْخِ الْحَاضِرِ إِنْ كَانَ هَذَا لَكَ شَيْخٌ وَ الْأُولَى الْحَاضِرِينَ مِنَ الْفُقَرَاءِ أَنْ يُفَرِّدُوا الْقَوْلَ بِذَلِكَ. وَ قَدْ قِيلَ الْفَقِيرُ بِحُكْمِ خِرْقَتِهِ أُولَى مِنْ غَيْرِهِ فَأَمَّا مُعَارَضَةُ الْحَاضِرِينَ مِنْ أَرْبَابِ [٩] الدُّنْيَا لِيَسْتَرِيَ ذَلِكَ وَ يَرُدُّ الْخِرْقَةَ عَلَى أَصْحَابِهَا، فَذَلِكَ غَيْرُ مَحْبُوبٍ فِي الطَّرِيقَةِ وَ غَيْرُ مَرْضِيٍّ إِلَيْهِمْ إِلَّا أَنْ يَكُونَ الْمُشْتَرِي فِيهِ قُوَّةً وَ إِيْمَانًا بِالْقَوْمِ يُرِيدُ أَنْ يَتَخَلَّقَ مَعَهُمْ وَ هُوَ نَوْعٌ مِنْ مُعَارَضَةِ السُّؤَالِ بِالتَّلَطُّفِ وَ لَكِنَّهُ مَذْمُومٌ جِدًّا لِأَنَّهُ فِي حَالِ خُرُوجِهِ عَنِ خِرْقَةِ يُظْهِرُ الصَّدَقَ مِنْ نَفْسِهِ فِي الْحَالِ، فَإِذَا فَصَحَ نَفْسَهُ وَ كَذَّبَهَا لِرُجُوعِهِ إِلَيْهَا فَغَيْرُ مَرْضِيٍّ مِنْهُ ذَلِكَ وَ أُولَى إِلَى شَيْءٍ بِمَنْ خَرَقَتْهُ أَنْ لَا يَعُودَ إِلَيْهِ بِحَالٍ، فَإِنْ كَانَ بِإِشَارَةِ شَيْخٍ يَأْخُذُهُ جَهْرًا ثُمَّ يَجِبُ أَنْ يَخْرُجَ مِنْهُ بَعْدَ ذَلِكَ بِحَيْثُ لَا يَسْتَوْحِشُ قَلْبُ الشَّيْخِ بِمُخَالَفَتِهِ إِيَّاهُ فِي إِشَارَتِهِ بَلْ يَتَخَلَّقُ بِهِ مَعَ غَيْرِهِ بَعْدَ ذَلِكَ الْوَقْتِ، وَ إِذَا أَوْقَعَ شَيْءٌ فِي وَسْطِ الْجَمَاعَةِ فَالوَاجِبُ التَّسْوِيبُ بَيْنَهُمْ، فَإِنْ

٣٧. شپ: فان.

٣٨. أذ: + فلا.

٣٩. شپ: فالاول.

٤٠. شپ: تنبهه.

٤١. شپ: القول.

٤٢. شپ: فان.

٤٣. شپ: وردت.

كَانَ فِيهِمْ شَيْخٌ وَرَأَى تَخْصِيصَ قَوْمٍ أَوْ وَاحِدٍ مِنَ الْحَاضِرِينَ فَحَكَّمَ ذَلِكَ الشَّيْخَ مُتَّبِعٌ، وَ لَوْ طَرَحَ خِرْقَتَهُ فَرَدَّ عَلَيْهِ وَ كَانَ طَرِيقَتُهُ أَنْ لَا يَرْجِعَ إِلَى خِرْقَتِهِ وَ يَلْزَمَ فِي أَنْ لَا يَعُودَ إِلَى مَا خَرَجَ مِنْهُ، وَ إِنْ كَانَ مِنْ أَفْنَاءِ الْفُقَرَاءِ أَوْ رَجَعَ الْفُقَرَاءُ إِلَى خِرْقَتِهِمْ فَلَا طَرَفَ حَالٍ هَذَا أَنْ يُوَافِقَ الْفُقَرَاءَ فِي الْحَالِ، فَيَعُودُ إِلَى مَا خَرَجَ مِنْهُ لِئَلَّا يَخْجَلَ الْقَوْمَ ثُمَّ بَعْدَهُ يَخْرُجُ مِنْهُ وَ الْأُولَى أَنْ يَخْرُجَ بَعْدَهُ إِلَى هَؤُلَاءِ الْحَاضِرِينَ، فَإِنْ دَفَعَهَا إِلَى غَائِبٍ عَلَى الْمَجْلِسِ جَازًا، وَ الْأُولَى أَوْلَى.

بَابُ آدَابِهِمْ مَعَ الْأَهْلِ وَ الْوَالِدِ

مِنْ آدَابِ الْفُقَرَاءِ مَعَ الْأَهْلِ وَ الْوَالِدِ حُسْنُ الْخُلُقِ وَ الْإِنْفَاقِ عَلَيْهِمْ بِمَا امْكَنَتْهُ وَ إِذَا مَلَكَ فِي الْيَوْمِ مَا يَكْفِيهِ لِيَوْمِهِ فَلَا يَحْبِسُ شَيْئًا لَعْدٍ وَ لَهُ^{٤٤} بِذَلِكَ قَدْرٌ حَاجَةٌ إِلَيْهِ فِي الْحَالِ، وَ إِذَا كَانَ فِي يَدِهِ شَيْئًا يَصْلُحُ لِشِتَائِهِ وَ هُوَ فِي الصَّيْفِ وَ الْيَوْمِ يَحْتَاجُ إِلَى تَمَنِّهِ فَمِنْ شَرَطِ الْأَدَبِ أَنْ يَصْرِفَ [١٠ ر] ذَلِكَ الشَّيْءَ فِي وَجْهِ حَاجَتِهِ الْيَوْمِ وَ إِنْ كَانَ مُحْتَاجًا إِلَيْهِ عَدَا، ثُمَّ مَا يَفْعَلُهُ الْيَوْمَ يَفْعَلُهُ عَدَا فَإِنَّ الْوُقُوفَ مَعَ الْكِفَايَاتِ فِي الْوَقْتِ الْوَاجِبِ، وَ يَجِبُ التَّأخِيرُ تَدْبِيرَ الْعَدِ إِلَى عَدِ إِنْ كَانَ لَهُ قُوَّةٌ فِي التَّوَكُّلِ وَ صَبْرٌ عَلَى مَقَامَاتِ الْجُوعِ وَ الصَّبْرِ وَ لَا يَبْلَعُ الْقُوَّةَ عِيَالَهُ. فَالْوَاجِبُ أَنْ لَا يَدْعُوهُمْ إِلَى وَقْتِ نَفْسِهِ فِي الْقُوَّةِ بَلْ يَتَحَرَّكُ وَ يَكْسِبُ لِأَجْلِهِمْ، وَ إِذَا أَرَادَ طَاعَةً مِنْ أَهْلِهِ فَيَجِبُ أَنْ يَنْفِقَ عَلَيْهِمْ مِنَ الْحَلَالِ، فَإِذَا أَنْفَقَ عَلَيْهِمْ مِنَ الْحَرَامِ لَمْ يَزِ فِيهِمْ إِلَّا الْعِصْيَانُ^{٤٥} وَ الشَّقَاقُ، وَ إِذَا أَصْلَحَ الْأَمْرَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ اللَّهِ -عَزَّ وَ جَلَّ- أَصْلَحَ اللَّهُ الْأَمْرَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ عِيَالِهِ وَ يَجِبُ أَنْ يُؤَثِّرَ عِيَالَهُ وَ أَهْلَهُ عَلَى نَفْسِهِ، وَ يَجِبُ أَنْ يَأْكُلَ بِشَهْوَتِهِمْ وَ لَا يَحْمِلُهُمْ عَلَى مُتَابَعَةِ شَهْوَةِ نَفْسِهِ، وَ إِذَا نَزَلَ بِهِ ضَيْفٌ فَيَجِبُ أَنْ يُطْعِمَ عِيَالَهُ مِمَّا يُطْعِمُ الصَّيْفَ إِلَيْهِمْ إِلَّا أَنْ يَتَّسِعَ ذَاتَ يَدِهِ لِلْأَكْلِ، وَ يَعْلَمُ قُوَّةَ الْإِثَارِ مِنْ أَهْلِهِ وَ رِضَاهُمْ بِذَلِكَ فَحَيْثُ يُؤَثِّرُ ضَيْفًا عَلَى أَهْلِهِ وَ عِيَالِهِ وَ إِذَا دُعِيَ الْفَقِيرُ إِلَى دَعْوَةٍ وَ عَلَيْهِ عِيَالَةٌ وَ لَيْسَ لَهُ مِمَّا يَصْلُحُ سَأْتَهُمْ فَلَيْسَ فِي الْقُوَّةِ أَنْ يُضَيِّعَ عِيَالَهُ وَ يَمْضِيَ إِلَى الدَّعْوَةِ وَ يُؤَثِّرَ شَهْوَتَهُ عَلَى حَالَتِهِمْ وَ لَا يَصِحُّ فِي الطَّرِيقَةِ وَ الشَّرِيعَةِ أَخْذُ الرِّزْلِ لِأَجْلِ الْعِيَالِ فَيَجِبُ امْتِنَاعُهُ عَنِ الْحُضُورِ فِي الدَّعْوَةِ وَ الصَّبْرُ مَعَ أَهْلِهِ، فَإِنْ كَانَ فِي صَاحِبِ الدَّعْوَةِ قُوَّةٌ وَ عِلْمٌ أَنْ لِلضَّيْفِ عِيَالًا فَيَجِبُ أَنْ لَا يَفْرُدَ بِالِاسْتِحْضَارِ بَلْ يَفْرُغُ قَلْبَ الضَّيْفِ عَنِ شُغْلِ عِيَالِهِ وَ يَجِبُ أَنْ يُؤَدِّبَ أَهْلَهُ بِمُلَازِمَةِ ظَاهِرِ الْعِلْمِ وَ الشَّرِيعَةِ وَ لَا يُمَكِّنُهُمْ مِنْ مُخَالَفَةِ الْعِلْمِ فِي الْقَلِيلِ وَ الْكَثِيرِ وَ لَا يَنْبَغِي لِلْفَقِيرِ أَنْ يُسَلِّمَ أَوْلَادَهُ إِلَى السُّوقِ [١٠ ب] وَ يُعَلِّمَ الْحَرْفَ، وَ يَجِبُ عَلَى الْأَوْلَادِ مُرَاعَاةَ حَقِّ الْوَالِدِينَ وَ مُجَانِبَةَ الْعُقُوقِ وَ كَذَلِكَ يَجِبُ عَلَى الْعِيَالِ مُرَاعَاةَ حَقِّ الْأَرْوَاجِ وَ لَا يَحْتَاجُ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ إِلَى بَسْطِ الْمَقَالِ فِي هَذَا الْمَعْنَى لِشَهْرَتِهِ فِي أَحْكَامِ الشَّرْعِ.

بَابُ آدَابِهِمْ فِي السَّفَرِ

يَجِبُ أَنْ يَكُونَ سَفَرُ الْفَقِيرِ مِنْ أَوْصَافِهِ الْمَذْمُومَةِ إِلَى صِفَاتِهِ الْمَحْمُودَةِ فَيَخْرُجُ مِنْ هَوَاهُ إِلَى طَلَبِ رِضَى مَوْلَاهُ بِتَصْحِيحِ تَقْوَاهُ. فَإِذَا أَرَادَ أَنْ يُسَافِرَ مِنْ بَلَدَةٍ فَأَوْلَى شَيْءٍ يَجِبُ عَلَيْهِ أَنْ يُرِضِيَ خُصُومَهُ وَ يَجِبُ أَنْ

^{٤٤}. شب: شيئاً لعد و له: محو شده است.

^{٤٥}. أد: - العصيان.

يَكُونُ سَفْرُهُ بِرِضَى الْوَالِدَيْنِ أَوْ مَنْ هُوَ فِي حُكْمِهِمْ فِي وُجُوبِ حَقِّهِمْ، ذَلِكَ عَلَيْهِ وَ لَوْ كَانَتْ لَهُ عَيْلَةٌ^{٤٦} أَوْ^{٤٧} كَانَ لَهُ أَوْلَادٌ يُضَيِّعُونَ بِسَفَرِهِ فَلَمْ^{٤٨} يَسْلَمْ لَهُ السَّفَرُ إِلَّا بِأَنْ يُصْلِحَ أُمُورَهُمْ أَوْ يَسْتَصْحِبَهُمْ وَ يَحْمِلَهُمْ مَعَ نَفْسِهِ. وَ مِنْ شَرَطِ الْفَقِيرِ إِذَا سَافَرَ أَنْ يَكُونَ قَلْبُهُ مَعَهُ لَا يَكُونُ قَلْبُهُ إِلَى عِلَاقَةٍ وَرَاءَهُ وَ لَا يَكُنْ قَلْبُهُ^{٤٩} مُتَعَلِّقًا لِمُطَالَبَةِ أَمَامِهِ، فَحَيْثُ مَا نَزَلَ يَكُونُ قَلْبُهُ مَعَهُ وَ لَا يَتَّبَعِي أَنْ يَقْصُرَ فِي سَفَرِهِ فِي أَوْرَادِهِ الَّتِي كَانَ يَفْعَلُهَا فِي الْحَضَرِ، لِأَنَّ السَّفَرَ لَهُمْ زِيَادَةٌ فِي أَحْوَالِهِمْ وَ لَا يَتَّبَعِي أَنْ يَدْخُلَ حَلَّلٌ فِي أَعْمَالِهِمْ وَ أَحْوَالِهِمْ^{٥٠} بِسَفَرِهِمْ، وَ إِنَّمَا الرُّخْصَةُ^{٥١} لِلضُّعْفَاءِ وَ هَوْلَاءِ يُسَافِرُونَ لِأَجْلِ الرُّخْصِ،^{٥٢} وَ يَجِبُ أَنْ يُرَاعَى قَلْبُهُ فِي أَوَّلِ سَفَرِهِ وَ لَا يَخْرُجَ عَلَى الْغَفْلَةِ، وَ يَجِبُ أَنْ يَجْتَهِدَ حَتَّى لَا يَنْسَى بِقَلْبِهِ رَبَّهُ فِي سَفَرِهِ، وَ لَا يَتَّبَعِي لِلْفَقِيرِ أَنْ يَكُونَ سَفْرُهُ لِعَرَضٍ مِنْ أَعْرَاضِ^{٥٣} الدُّنْيَا يُوْجِبُهُ مِنَ الْوُجُوهِ، بَلْ يَكُونُ سَفْرُهُ لِبَطَاعَةِ مِنَ الطَّاعَاتِ، إِمَّا الْحَجَّ أَوْ لِقَاءَ شَيْخٍ أَوْ زِيَارَةَ مَوْضِعٍ مِنَ الْمَوَاضِعِ الْمُقَدَّسَةِ أَوْ مَوْضِعٍ شَرِيفٍ وَ مَا جَرَى مَجْرَاهُ. وَ إِذَا سَافَرَ الْفَقِيرُ [١١] فَوَجَدَ قَلْبَهُ بِمَوْضِعٍ مِنَ الْمَوَاضِعِ وَ يَكُونُ وَقْتُهُ مِنَ الْكُدُورَاتِ أَصْفًا هُنَاكَ وَ عَيْشُهُ أَوْفَى هَا، فَلْيَكُونُ ذَلِكَ الْمَوْضِعُ، وَ إِذَا ظَهَرَ لَهُ جَاهٌ أَوْ قَبُولٌ بِبَعْضِ الْمَوَاضِعِ، فَالْوَاجِبُ أَنْ يَخْرُجَ مِنْهُ وَ تَشَوُّشٌ عَلَى نَفْسِهِ ذَلِكَ الْقَبُولُ لِئَلَّا يَنْفَى بِهِ عَنِ اللَّهِ-عَزَّ وَ جَلَّ-، وَ يَجِبُ أَنْ يُعَاشِرَ أَصْحَابَهُ فِي سَفَرِهِ بِحُسْنِ الْخُلُقِ وَ جَمِيلِ الْمُدَارَاةِ وَ تَرْكِ الْمُخَالَفَاتِ وَ اللَّجَاجِ فِي جَمِيعِ الْأَشْيَاءِ، وَ يَجِبُ أَنْ يَسْتَعِزَّ بِخِدْمَةِ أَصْحَابِهِ فِي السَّفَرِ وَ لَا يَسْتَعْدِمَ أَحَدًا، وَ يَجِبُ أَنْ يَكُونَ فِي سَفَرِهِ أَبَدًا عَلَى الطَّهَارَةِ مَا أَمَكَّنَهُ، وَ يَجِبُ أَنْ لَا يَصْحَبَ الْأَحْدَاثَ فِي السَّفَرِ عَلَى الْخُصُوصِ، وَ كَذَلِكَ فِي الْحَضَرِ مَا أَمَكَّنَهُ، فَإِنَّ فِي صُحْبَتِهِمْ خَطَرًا عَظِيمًا. وَ إِذَا دَخَلَ بَلَدًا وَ فِيهِ شَيْخٌ فَيَجِبُ أَنْ يَبْتَدِيَ بِسَلَامِهِ وَ خِدْمَتِهِ وَ أَنْ يَنْظُرَ إِلَيْهِ بِعَيْنِ الْكِبَارِ وَ الْحِشْمَةِ لِئَلَّا يَحْرِمَ فَائِدَتَهُ، وَ إِذَا فَتِحَ لَهُ بَشَى فَيَجِبُ أَنْ لَا يَسْتَأْثِرَهُ^{٥٤}، وَ إِذَا كَانَ فِي السَّفَرِ وَ وَقَعَ لِبَعْضِ رُفَقَائِهِ عُدُوٌّ فَالْوَاجِبُ أَنْ يَقِفَ عَلَيْهِ وَ لَا يُضَيِّعَهُ.^{٥٥}

هذا أجز الكتاب، و الحمد و الشكر لمُسَبِّبِ الأسباب، و الثناء لمن إليه المرجع و المآب، و الصلوة على النبي المصطفى و على آله و صحبه خير الآل و الأصحاب.

تمت هذه الرسالة المسمي بأداب الصوفية للأستاذ الإمام أبي القاسم عبد الكريم بن هوارن القشيري النيسابوري- قدس الله روحه العزيز- في سابع شوال، سنة ٧٣٩ ببلدة نيسابور.^{٥٦}

^{٤٦} .أذ: - و لو كانت له عيلة.

^{٤٧} .أذ: و لو.

^{٤٨} .شپ: فلا.

^{٤٩} .شپ: - معه لا يكون قلبه إلى علاقة و راه و لا يكن قلبه.

^{٥٠} .شپ: احوالهم و اعمالهم.

^{٥١} .أذ: ارضه.

^{٥٢} .أذ: ارض.

^{٥٣} .شپ: اعراض.

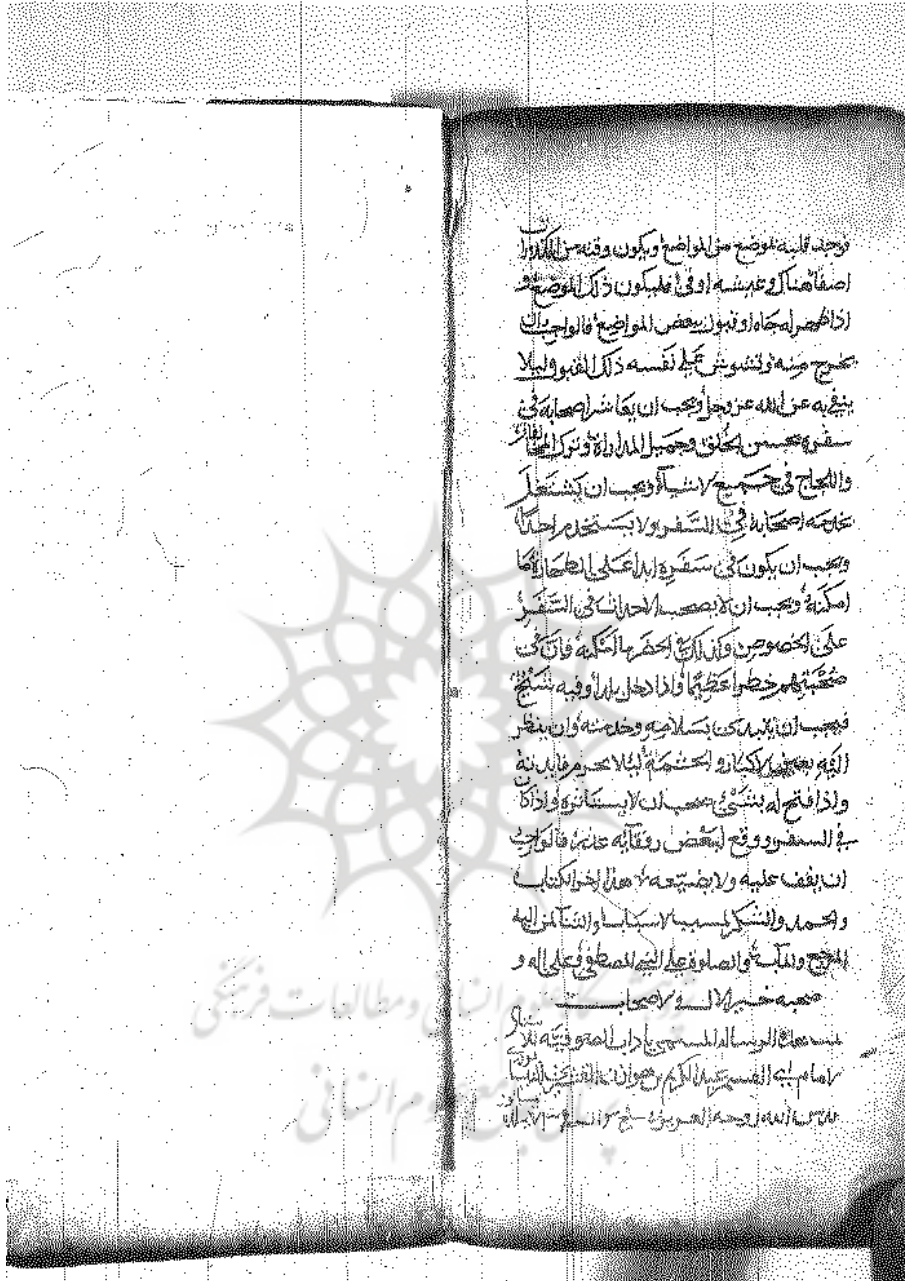
^{٥٤} .شپ: لا يستأثر.

^{٥٥} .شپ: + تم بحمد الله و توفيقه.

^{٥٦} .شپ: - هذا آخر الكتاب... نيسابور.

نتیجه گیری

صوفیه با توجه به اهمیت و جایگاه ادب در سلوک، به تعریف و طبقه‌بندی‌هایی از آن پرداخته‌اند. اما از منظری کلی، می‌توان ادب را در ارتباط با خود، دیگری و خدا دانست که هرکدام حقی بر سالک می‌نهند و تمام شئون زندگی شخصی - اجتماعی او را برمی‌گیرند؛ از تزویج و سفر تا سماع. رساله مختصر آداب الصوفیه از امام ابوالقاسم قشیری (۳۷۶-۴۶۵ق) در شمار همین متون تعلیمی است که بر اساس دو نسخه کهن، کامل و منقح تصحیح و اعراب‌گذاری شده است. آداب الصوفیه دارای بیست باب است و مفصل‌ترین این ابواب، «آدابهم فی السماع» است. در مقایسه آداب الصوفیه با رساله قشیریه درمی‌یابیم که در رساله، توضیحات کوتاهی از قشیری در کنار اقوال مشایخ آمده که در واقع می‌توان آنها را دریافت مؤلف از آن ادب/مفهوم دانست و حال آن که در آداب الصوفیه گاه همان توضیحات کوتاه، به شکل مشروح‌تری بیان می‌شوند و از وجوه اهمیت آداب الصوفیه همین اشتمال بر بیان نظرات مؤلف است که در رساله محدودتر است. نشان دادن تأثیر آداب الصوفیه بر آداب المریدین منسوب به شیخ عبدالقادر جیلانی (۴۷۱-۵۶۱ق) و نیز معرفی نسخه‌هایی از ترجمه آداب الصوفیه از دیگر بخش‌های این پژوهش‌اند.

«برگ آخر نسخه باکو با نشانه اختصاری آذ»

منابع

- ابن جوزی، عبدالرحمن بن علی (۱۴۱۲-۱۴۱۳ق). المنتظم فی تاریخ الامم و الملوک. دراسة و تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- ابن خلکان، احمد بن محمد (بی تا). وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان. تحقیق احسان عباس. بیروت: دارالفکر.
- ابن عربی، محی الدین ابوعبدالله (۱۳۶۷ق). اصطلاحات الصوفیة؛ مندرج در: رسائل ابن العربی. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- _____ (بی تا). الفتوحات المکیة. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن (۲۰۱۰م). تبیین کذب المفتری. قدّم له و علّق علیه محمد زاهد الکوثری. قاهرة: المكتبة الازهریة للتراث.
- ابن قاضی شهبة، ابی بکر احمد بن محمد (۱۴۲۴ق). مناقب الامام الشافعی و طبقات اصحابه. تحقیق عبدالعزيز فیاض حرفوش. دمشق: دارالبشائر.
- ابن کثیر، عمادالدین اسماعیل بن عمر (۲۰۰۴م). طبقات الشافعیة. تحقیق عبدالحفیظ منصور. بیروت: دارالمدار الاسلامی.
- اصفهانى، ابومنصور مَعَمَر (۱۳۶۷). «نهج الخاص». تصحیح نصرالله پورجوادی. مجله تحقیقات اسلامی، س ۳، ش ۱ و ۲، صص ۹۴-۱۴۹.
- _____ (۱۳۷۲). «آداب المتصوفة و حقائقها و اشاراتها». با مقدمه و تصحیح نصرالله پورجوادی. مجله معارف، دوره نهم، ش ۳، صص ۱۵-۴۸.
- انصارى هروى، خواجه عبدالله (۱۳۶۲). طبقات الصوفیة. مقابله و تصحیح محمد سرور مولایى. تهران: توس.
- _____ (۱۳۷۷). رساله صد میدان. مندرج در: مجموعه رسائل فارسی خواجه عبدالله انصارى. به تصحیح و مقابله محمد سرور مولایى. تهران: توس.
- _____ (۱۴۱۷ق). منازل السائرین. اعداد و تقدیم علی الشیروانى. قم: دارالعلم.
- باخرزى، ابوالمفاخر یحیی (۱۳۸۳). اوراد الاحباب و فصوص الآداب. جلد دوم. به کوشش ایرج افشار. چاپ دوم. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- _____ (۱۴۱۴ق). دمیة القصر و عصرة اهل العصر. تحقیق محمد التونجی. بیروت: دارالجیل.
- جوینى، محمد بن احمد (۱۳۸۳). مقاصد السالکین. مندرج در: این برگهای پیر. با مقدمه، تصحیح و تعلیقات نجیب مایل هروى. تهران: نشر نی.
- جیلانى، محی الدین عبدالقادر محمد (۱۳۷۶ق). الغنیة لطالبی طریق الحق. لجنة التصحیح. قاهرة: مكتبة و مطبعة مصطفى البابى الحلبي و اولاده بمصر.

- خطیب بغدادی، ابوبکر احمد بن علی (۱۴۱۴ق). تاریخ بغداد. تحقیق مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: منشورات محمد علی بیضون.
- داوودی، شمس‌الدین محمد بن علی (بی تا). طبقات المفسرین. راجع النسخة و ضبط اعلامها. لجنة من العلماء بإشراف الناشر. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۲). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا). تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.
- سبکی، تاج‌الدین ابی‌نصر عبدالوهاب (بی تا). طبقات الشافعیة الکبری. تحقیق عبدالفتاح محمد الحلو و محمود محمد الطناحی. قاهرة: دار احیاء الکتب العربیة.
- ذهبی، شمس‌الدین محمد بن احمد (۱۴۱۴ق). سیر اعلام النبلاء. جلد ۱۸. حقه و خزج احادیثه و علق علیه: شعب الارنوو و محمد نعیم العرقسوسی. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- سلمی، ابوعبدالرحمن محمد (۱۳۶۹). جوامع آداب الصوفیة. با مقدمه و تصحیح ایتان کولبرگ. مندرج در: مجموعه آثار ابوعبدالرحمن سلمی. جلد اول. گردآوری نصرالله پورجوادی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- _____ (۱۴۲۴ق). طبقات الصوفیة. حقه و علق علیه مصطفی عبدالقادر عطا. بیروت: دارالکتب العلمیة.
- سهروردی، شهاب‌الدین ابوحفص عمر (۱۳۸۴). عوارف المعارف. ترجمة ابومنصور بن عبدالمؤمن اصفهانی. به اهتمام قاسم انصاری. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- سیرجانی، ابوالحسن علی بن الحسن (۱۳۹۰). البیاض و السواد من خصائص حکم العباد فی نعت المرید و المراد. تصحیح و تحقیق محسن پورمختار. تهران و برلین: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران و مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه آزاد برلین.
- عطار، محمد بن ابراهیم (۱۳۹۸). تذکرة الأولیا. با مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی. تهران: سخن.
- فارسی، عبدالغافر بن اسماعیل (۱۴۰۳ق). تاریخ نيسابور (المنتخب من السیاق). انتخاب ابواسحاق ابراهیم بن محمد بن الازهر الصریفینی. اعداد محمدکاظم المحمودی. قم: جماعة المدرسین فی الحوزة العلمیة بقم.
- قشیری، ابوالقاسم عبدالکریم بن هوازن (۱۳۷۴). الرسالة القشیریة. تحقیق عبدالحلیم محمود و محمود بن شریف. قم: بیدار.
- _____ (۱۳۹۲). الرسالة القشیریة. شرح احوال، تحلیل آثار و تصحیح و تعلیق از سید علی اصغر میرباقری فرد و زهره نجفی. تهران: سخن.
- _____ (۱۳۶۱). رساله قشیریة. ترجمة ابوعلی بن احمد العثماني. با تصحیحات و استدرکات بدیع‌الزمان فروزانفر. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

- _____ (۱۳۹۶). رساله قشیریه. ترجمة ابوعلی بن احمد العثماني. تصحيح سيده مريم روضاتيان و سيد علي اصغر ميرباقری فرد. تهران: سخن.
- کاشانی، عزالدین محمود بن علی (۱۳۸۱). مصباح الهدایة و مفتاح الکرامة. با تصحيح و مقدمه و تعليقات جلال الدين همایي. چاپ ششم. تهران: نشر هما.
- مایر، فريتس (۱۳۸۸). «در آداب و عادات صوفیه». مندرج در: سنگ‌بناهای معارف اسلامی. جلد اول. ترجمة مهرآفاق بایبوردی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- مناوی، زين الدين محمد عبدالرؤوف (۱۹۹۹م). الكواكب الدرية في تراجم السادة الصوفية (طبقات الصوفية). تحقيق و اعداد محمد اديب الجادر. بيروت: دار صادر.
- منزوی، احمد (۱۳۸۲). فهرستواره کتاب‌های فارسی. جلد هفتم. تهران: مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- مولوی، جلال الدين محمد (۱۳۸۴). دیوان کبیر شمس. مطابق با نسخه تصحيح شده استاد فروزانفر. تهران: طلايه.
- میهنی، محمد بن منور (۱۳۸۶). اسرار التوحید فی مقامات الشیخ ابی سعید. با مقدمه، تصحيح و تعليقات محمد رضا شفیعی کدکنی. تهران: آگاه.
- نجم‌الدین کبری، ابو عبدالله احمد بن عمر (۱۳۶۳). آداب الصوفیه. به اهتمام مسعود انصاری. تهران: زوار.
- هجویری، ابوالحسن علی بن عثمان (۱۳۸۶). كشف المحجوب. مقدمه، تصحيح و تعليقات از محمود عابدی. تهران: سروش.
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله (۱۹۹۳م). معجم الادباء. تحقيق احسان عباس. بيروت: دارالغرب الاسلامی.

References

- Ansari Heravi, Khwaja Abdullah (1983). *Ṭabaqāt al-Ṣūfīyah*. Edited and corrected by Mohammad Sarwar Moulai. Tehran: Toos. (in Persian)
- _____ (1998). *Risala Sad Meydan*. In: Majmoo'ah Rasail Farsi Khwaja Abdullah Ansari. Edited and collated by Mohammad Sarwar Moulai. Tehran: Toos. (in Persian)
- _____ (1996). Stations of the Travelers (*Manāzil al-sā'irīn*). Prepared and presented by Ali Al-Shirwani. Qom: Dar al-'Ilm. (in Arabic)
- Attar, Muhammad ibn Ibrahim (2019). Memoirs of the Saints (*Tadhkirat al-Awliyā*). With an Introduction, Editing, and Commentary by Mohammad Reza Shaf'i Kadkani. Tehran: Sokhan. (in Persian)
- Bakhrazi, Abu al-Mafaakhir Yahya (2004). *Orad al-Ahbab va Fosous al-Adab*, Volume 2. Edited by Iraj Afshar. 2nd edition. Tehran: Tehran University Press. (in Persian)

Bakhrazi, Ali ibn Hasan (1993). *Dumyat al-qasr wa-'usrat ahl al-'asr*. Edited by Muhammad al-Tunji. Beirut: Dar al-Jeel. (in Arabic)

Dawoodi, Shams al-Din Muhammad ibn Ali (n.d.). *Tabaqat al-Mufassirin*. Reviewing the version and verifying its authenticity. Committee of Scholars under the supervision of the publisher. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (in Arabic)

Drayati, Mustafa (2013). *Fehrestgān-e Nuskhah-hā-ye Khati-ye Iran (Fanakha)*. Tehran: Sazman-e Asnād va Ketabkhaneh-e Melli-ye Jomhuri-ye Eslami-ye Iran. (in Persian)

Farsi, Abdul Ghafir ibn Ismail (1983). History of Neyshabur (*Tarikh-i Neyshabur*) (Al-Muntakhab min al-Siyāq). Selected by Abu Ishaq Ibrahim ibn Muhammad ibn al-Azhar al-Sarifini. Edited by Muhammad Kazem al-Mahmoudi. Qom: Jama'at al-Mudarrisin fi al-Hawzah al-Ilmiyyah bi-Qom. (in Arabic)

Hojviri, Abol -Hassan Ali ibn Othman (2007). Revelation of the Hidden (*Kashf'ul-Mahjoub*). Introduction, Corrections, and Annotations by Mahmoud Abedi. Tehran: Soroush. (in Persian)

Ibn al-Jawzi, Abdul Rahman ibn Ali (1992). *Al-Muntazam fi tārīkh al-mulūk wa'l-umam*. Study and verification by Muhammad Abdul Qadir Ata and Mustafa Abdul Qadir Ata. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (in Arabic)

Ibn Arabi, Muhyiddin Abu Abdullah (1984). Sufi Terminology (*Istilahat al-Sufiyyah*). In: Rasail Ibn al-Arabi. Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (in Arabic)

_____ (n.d.). The Meccan Revelations (*Al-Futūhāt al-Makkiyya*). Beirut: Dar Ihya al-Turath al-Arabi. (in Arabic)

Ibn Asakir, Abu al-Qasim Ali ibn Hasan (2010). Tabyin Kadhib al-Muftari. Introduced and annotated by Muhammad Zahid al-Kawthari. Cairo: Al-Maktabah al-Azhariah lil-Turath. (in Arabic)

Ibn Kathir, Imad al-Din Ismail ibn Umar (2004). *Tabaqat al-Shafi'yah*. Edited by Abdul Hafiz Mansour. Beirut: Dar al-Madar al-Islami. (in Arabic)

Ibn Khallikan, Ahmad ibn Muhammad (n.d.). *Wafayat al-a`yan wa-anba' abna' al-zaman*. Edited by Ihsan Abbas. Beirut: Dar al-Fikr. (in Arabic)

Ibn Qadhi Shuhba, Abu Bakr Ahmad ibn Muhammad (2003). *Manaqib al-Imam al-Shafi'i wa Taqat As'habihi*. Edited by Abdul Aziz Fayyad Harfoush. Damascus: Dar al-Basha'ir. (in Arabic)

Isfahani, Abu Mansur Ma'mar (1988). Nahj al-Khas. Edited by Nasrullah Pourjavadi. Majallah-e Tahqiqat-e Islami, Vol. 3, No. 1-2, pp. 94-149. (in Arabic)

Isfahani, Abu Mansur Ma'mar (1993). Adab al-Mutasawwifah wa Haqaiqaha wa Isharatuha. With an introduction and editing by Nasrollah Pourjavady. Majallah-e Ma'arif, V 9, Issue 3, pp. 15-48. (in Arabic)

Jilani, Muhyudin Abdul Qadir Muhammad (1957). Sufficient Provision for Seekers of the Path of Truth (*Al-Ghuniyah li Talibi Tariq al-Haqq*). Editing Committee. Cairo: Maktabah wa Matba'ah Mustafa al-Babi al-Halabi wa Awladuhu bi-Misr. (in Arabic)

- Juvayni, Muhammad ibn Ahmad (2004). The Purposes of Wayfarers (*Maqasid al-Salikin*). In: In Barghay-e Pir. With an introduction, editing, and annotations by Najib Mayel Heravi. Tehran: Nashr-e Ney. (in Persian)
- Kashani, Izz al-Din Mahmoud ibn Ali (2002). *Misbah al-Hidayah wa Miftah al-Karamah*. Edited with Introduction and Commentary by Jalaluddin Homaei. 6th Edition. Tehran: Nashr-e Homa. (in Persian)
- Khatib Baghdadi, Abu Bakr Ahmad ibn Ali (1993). History of Baqhdad (*Tarikh Baghdad*). Edited by Mustafa Abdul Qadir Ata. Beirut: Publications of Muhammad Ali Baydoun. (in Arabic)
- Manawi, Zein al-Din Muhammad Abd al-Raouf (1999). *Al-Kawakib al-Duriyya fi Tarajim al-Sadat al-Sufiyya (Tabaqat al-Sufiya)*. Researched and compiled by Muhammad Adib al-Jadir. Beirut: Dar Sader. (in Arabic)
- Mayer, Fritz (2009). Dar Adab va Adat-e Sufiyah (In the Manners and Customs of the Sufis). In: Sangbanahaye Ma'arif-e Eslami (Building Blocks of Islamic Knowledge). Volume 1. Translated by Mehr-Afaq Baybordi. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies. (in Persian)
- Mihani, Muhammad ibn Monavar (2007). *Asrār al-tawhīd fī maqāmāt al-shaykh Abī Sa'īd*. With an Introduction, Corrections, and Annotations by Mohammad Reza Shafiei Kadkani. Tehran: Agah. (in Persian)
- Monzavi, Ahmad (2003). Bibliography of Persian Books. Volume 7. Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. (in Persian)
- Jalal al-Din Rumi (2005). *Divan-i Kebir*. Edited according to the corrected version by Professor Forouzanfar. Tehran: Talayeh. (in Persian)
- Najm al-Din Kubra, Abu Abdullah Ahmad ibn Umar (1984). *Adab al-Sufiyah*. Edited by Masoud Ansari. Tehran: Zavvar. (in Persian)
- Qushayri, Abu al-Qasim Abd al-Karim ibn Hawazin (1982). *Al-Risala al-Qushayriyya*. Translated by Abu Ali ibn Ahmad al-Othmani. With Corrections and Additions by Badiozzaman Forouzanfar. Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)
- Qushayri, Abu al-Qasim Abd al-Karim ibn Hawazin (1995). *Al-Risala al-Qushayriyya*. Researched by Abdul Haleem Mahmoud and Mahmoud bin Sharif. Qom: Bidar. (in Arabic)
- _____ (2013). *Al-Risala al-Qushayriyya*. Explanation of Conditions, Analysis of Works, Editing, and Commentary by Seyed Ali Asghar Mirbaqeri Fard and Zohreh Najafi. Tehran: Sokhan. (in Arabic)
- _____ (2017). *Al-Risala al-Qushayriyya*. Translated by Abu Ali ibn Ahmad al-Othmani. Edited by Seyedeh Maryam Ruzatiyan and Sayyed Ali Asghar Mirbaqeri Fard. Tehran: Sokhan. (in Persian)
- Sobki, Taj al-Din Abu Nasr Abdul Wahhab (n.d.). *Tabaqat al-Shafi'iyah al-Kubra*. Edited by Abdul Fattah Muhammad al-Halaw and Mahmoud Muhammad al-Tanahi. Cairo: Dar Ihya al-Kutub al-Arabiyya. (in Arabic)
- Sirjani, Abu al-Hasan Ali ibn al-Hasan (2011). *Al-Bayaz wa al-Sawad min Khasa'is Hukm al-'Ibad fi Na't al-Murid wa al-Murad*. Edited and researched by Mohsen Purmokhtar. Tehran and Berlin: Hekmat and Philosophy Research Institute of Iran and Islamic Studies Institute of Free University of Berlin. (in Arabic)

Suhrawardi, Shahab al-Din Abu Hafs 'Umar (2005). *Awārif al-Ma'ārif*. Translated by Abu Mansur ibn Abd al-Mu'min Isfahani. Edited by Qasim Ansari. Tehran: Scientific and Cultural Publications. (in Persian)

Sulami, Abu 'Abd al-Rahman Muhammad (1990). A collection of Sufi rules of conduct (*Jawami Adab al-Sufiyya*). With an Introduction and Correction by Ethan Colberg. In: *Majmu'ah Athar Abu Abd al-Rahman Sulami*. Volume 1. Compiled by Nasrollah Pourjavady. Tehran: University Press Center. (in Arabic)

Sulami, Abu 'Abd al-Rahman Muhammad (2003). *Ṭabaqāt al-Şūfīyah*. Authenticated and annotated by Mustafa Abdul Qadir Ata. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyyah. (in Arabic)

Yaqut Homawi, Yaqut ibn Abdullah (1993). *Mu'jam al-Udaba*. Researched by Ehsan Abbas. Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. (in Arabic)

Zahabi, Shams al-Din Muhammad ibn Ahmad (1993). *Siyar A'lam al-Nubala*. Volume 18. Authenticated, Hadiths Compiled, and Annotations by: Shuayb al-Arna'ut and Muhammad Na'im al-Arqasusi. Beirut: Dar al-Risalah. (in Arabic)

